

Anadolu'daki Arzı Mevud: Urfa

Mehmet Alparslan KÜÇÜK
Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi
makucuk@gazi.edu.tr

Öz

Dünyadaki bütün dinler, kendi tarihine ait ve kutsal kitaplarında adı geçen mekânları kutsal kabul etmektedir. Bu dinlerden birisi de Yahudilik'tir. Yahudilik, "Arzı Mevud" anlayışı ile diğer dinlerden farklılık göstermektedir. Arzı Mevud çerçevesinde Yahudilerin kutsal kitaplarında zikredilen Hz. İbrahim ve onun soyu ile ilişkilendirilen mekânlardan birisi de Urfa özellikle Harran'dır. "Peygamberler Şehri", "Anadolu'nun Kudüs'ü" ve "İnançlar Diyarı" olarak da bilinen Urfa, Yahudilik ile birlikte Hristiyanlar ve diğer uygarlıklar için de tarihî bir öneme sahiptir. Ancak Urfa'nın, Arzı Mevud içerisinde değerlendirilip değerlendirilmemesi noktasında farklı görüşler olmakla birlikte, Hz. İbrahim ve atası ile birlikte neslinin yaşadığı mekânlar olması noktasında büyük değer taşımaktadır. "Anadolu'daki Arzı Mevud Urfa" başlıklı makalede de, Arzı Mevud anlayışı ve bu anlayışa yaklaşımlar ele alınmıştır. Burada ayrıca Urfa, Harran'ın bu anlayış içerisinde değerlendirilip değerlendirilemeyeceği irdelenmiş ve siyaseten ideolojik olarak Arzı Mevud sınırlarının çizildiği genel kanaat olmuştur. Ayrıca Urfa'nın Sabiilik ve Hristiyanlık için önemi de kısaca sözkonusu edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Urfa, Harran, Arzı Mevud, Kutsal Toprak, Seçilmişlik, Mesih.

The Promised Land In Anatolia: Urfa

Abstract

In the world, All religions are considered sacred located in places of their own history and scripture. One of these religions are Judaism. Judaism is different from other religions with understanding. One of the places associated with Abraham and his seed is especially Urfa Harran. Urfa is known as "City of Prophets", "Jerusalem of Anatolia" and "Beliefs Realm". Harran has a historical place for Christians and other civilizations with Judaism. There are different opinions about Urfa whether the land had been promised. Abraham's place of residence is also important. In the article of "The Promised Land In Anatolia: Urfa", the promised land understanding and approaches are considered. Urfa Harran is both sacred ground and it is not. But this understanding is ideological and political. Also, In Urfa, Sabians and Christians lived.

Keywords: Urfa, Harran, The Holy Land, Promised Land, Chosenness, Messiah

Giriş

Hemen hemen dünyadaki bütün dinler/din mensupları, tarihinin yaşandığı ve kutsal kitaplarında yer alan mekânlara önem atfetmekte ve onları kutsal kabul etmektedir. Bu din mensuplarından birisi olan Yahudiler de, diğer dinlerden farklı olarak kendi yapısına özgü “Am Hasagula” kelimesi ile de ifade edilen “seçilmişlik” anlayışı ile birlikte değerlendirilebilen “Arzı Mevud” anlayışına sahiptir. Hz. İbrahim¹ ve onun soyuna vaad edilen kutsal topraklar içerisinde ele alınan ve Yahudilerin kutsal kitaplarında zikredilen mekânlardan birisi de Urfa özellikle Harran’dır. Bu makalemizde de Yahudiler arasında farklı yorumlanan Arzı Mevud anlayışı ve bu anlayış çerçevesinde Urfa ele alınmıştır. Bu noktada öncelikli olarak “Arzı Mevud” konu edilmiş, ardından da vaad edilmiş kutsal toprak anlayışı ekseninde Urfa ve Harran hakkında bilgi verilmiştir.

A- Arzı Mevud (Vaad Edilmiş Toprak) Anlayışına Genel Bir Bakış

Arz-ı Mevud (vaad edilmiş toprak), Yahudiliği, diğer dinlerden ayırıştıran, ona farklı bir hüviyet/kimlik kazandıran ve “ahid” çerçevesinde değerlendirilen bir anlayıştır. Bu kavram, Yahudi Kutsal Kitabı Tanah’ta, “süt ve bal akan ülke, en güzel ülke, ülke/diyar, gurbet diyarı, memleket²” olarak ifade edilmektedir. Bu kavram özellikle İkinci Mabet Dönemi sonrasında Yahudi beklentisine uygun olarak kullanılır olmuştur. “Yer, yeryüzü, toprak”

¹ Abram, Abraham, İbrahim ve İbrahûm isimleri ile de zikredilen İbrahim kelimesi, “merhametli baba” anlamında, “Eb” ve “Rahim” kelimelerinin birleşiminden oluşmaktadır. Yahudi Kutsal Kitabı’na göre de ilk ismi Abram/Avram (Yüce Baba) olan İbrahim adının, dönüşüm sebebi olarak “Halkın/milletlerin babası” olarak çağrılması gösterilmektedir. İbrahim kelimesi Sümer dilinde “B-R-M”, kelime kökünden gelen “Abram” olarak kullanılmaktadır. Aşkenazi olarak kabul edilen Hz. İbrahim’in zenci olduğu, Etiyopya’ya kırk yıllık krallık yapan Musa’nın eşinin de “İsha Kushi” adı ile zenci (siyah kadın) olduğu ileri sürülmektedir. Ayrıca Tora ve Aftara adlı eserde de İbranice “Kuşit” kelimesinin Etiyopyalı, zenci ve koyu tenli anlamına geldiği, buradan da Hz. Musa’nın eşi Tsipora’ya atfı yapıldığı ancak buradaki kelimenin aslı hususunda iki farklı görüş olduğu ifade edilmektedir. Buna göre birinci iddia, Tsipora’nın Habeşli değil, Midyanlı olduğu ve buradaki koyu tenli ile kastedilenin “milliyet” olmadığıdır. Diğeri ise koyu tenli tabirinin mecazi bir anlamda kullanıldığıdır. Kuran’da ise Hz. İbrahim, “Allah’a gönülden bağlı, çok içli ve yumuşak huylu, Allah dostu, bütün inananların örnek alması gereken bir kimse” olarak tarif edilmektedir (Bkz. Hud Suresi, 75; Tevbe Suresi 114; Nisa Suresi 54, 115; Ali İhsan Yitik, “Paylaşılmalıyın Ata: Hz. İbrahim”, *Bütün Yönleriyle Yahudilik, (Dinler Tarihi Araştırmaları VIII*, Ankara: 2012), s. 541-550; Şaban Kuzgun, *İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik*, (Ankara: SE-DA Yayınları 7, 1985), s. 20-23; [http://www.bursakilisesi.com/kutsalkitap/?q=yar %2017](http://www.bursakilisesi.com/kutsalkitap/?q=yar%2017), erişim tarihi, 02.01.2016; İtshak Haleva v.d., (ed.), *Tora ve Aftara, 4. Kitap*, (çev: Düz. Moşe Farsi, Açıklama Çev. Ekibi, Diana Yanni v.d., Danışman Eliyau Koen, İstanbul: Gözlem Gazetecilik ve Yayın A.Ş., 2010), s. 218; Melanie Kaye/Kantrowitz, *The Colors of Jews*, (USA: 2007), s. 161).

² Bkz. Çıkış 3:8; Levililer, 20:24; Tesniye 11:9, 26:15; Yeremya 11:5, 32:22; Hezekiel 20:6,15; İşaya 57/13; Tekvün 17:8, 26/2-3 ; İbranilere Mektup 11:9...

anlamında “arz³” ile “söz verilmiş, vaat edilmiş, söz, vaat” anlamında “mevud” kelimelerinin birleşiminden oluşan⁴ Arz-ı Mevud, “Tanrı Yahve/Yehova tarafından Hz. İbrahim ile onun soyundan gelenlere verilmesi vaat edilen topraklar” olarak tanımlanmaktadır.

Yahudiler için arz-ı mevud, dinî açıdan büyük önem arz etmekte ve Yahudi kimliğinin en büyük özelliği olarak dikkat çekmektedir. Hatta Hz. Musa’ya gelen vahiylerin de bir kısmının ana konusunu oluşturan arzı mevud anlayışı; Yahudilerin hem “seçilmişlik” anlayışı ile özdeş hem Yahudiliği diğer dinlerden ayrı tutan bir anlayış hem de Yahudi kimliğinin oluşumunda önemli bir etmendir.

Hz. Musa’nın ulaşamadığı ve Tanah’taki bazı hükümlerin özünde var olan kutsallıktan dolayı uygulama alanının bir parçasını ihtiva eden kutsal topraklar; Yahudiler için dünyanın merkezi ve ölüm sonrası beden ile ruhun bir bütün olarak dirilmesinin gerçekleşeceği mekânlar olarak algılanmaktadır. Bu anlayışa bağlı olarak Yahudiler; Yazılı ve Sözlü Tora’da adı geçen “arzı mevud” olarak sloganlaşan kutsal topraklarda yaşayan ve bu topraklara gömülen Yahudilerin günahlarının bağışlanacağına, hasta olmayacağına inanmaktadır. Hatta bu topraklarda ölmek, “mitzva” olarak değerlendirilmekte ve kutsal toprakların dışında gömülenlerin, yeraltı tünelleri yoluyla kutsal topraklarda toplanacakları ifade edilmektedir. Bu nedenle Yahudilerce kutsal topraklara gömülmenin bir gelenek haline geldiğini söylemek mümkündür.

Yahudilerce dolaşıldığı veya üzerinde dört adım atıldığı takdirde öte/öbür dünyada yerinin garanti olacağına inanılan bu topraklar, mabedin ve ibadetin de temel kaynağını, ana unsurunu oluşturmaktadır. Çünkü onlara göre “Mabed” ile kastedilen; Tanrı’nın İsrailoğulları’na vaat ettiği kutsal topraklarda “inşa edilen mekân”dır, “göğe açılan kapı”dır. Yahudilerce mabed, bir Yahudinin gönlünde Tanrıya adadığı yerin somutlaşmış halini ifade etmektedir. O, Tanrı’nın halkı için bir mesaj niteliğini taşımaktadır. Bu yüzden sinagogların inşasında, “Süleyman Mabedi” modeli esas alınmaktadır. Yahudiler, kutsal toprakların mazeretsiz olarak terk edilmemesi gerektiğini, ancak kutsal kitabı öğrenmek veya öğretmek gibi zarurî hallerde ve geri dönmek şartıyla geçici olarak terk edilebileceğini ifade etmektedirler. Zaten Yahudiliğin “Yahudi vatanperverliği” ile eşdeğerde tanımlanması da bu

³ Kelime olarak “genişlik” anlamına gelen arz, “Yeryüzündeki bir noktanın ekvatora olan uzaklığını ifade eden coğrafya ve astronomi terimi” olarak da tanımlanmaktadır (Geniş bilgi için bkz. Cengiz Aydın, “Arz”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), c.III, s. 440-442).

⁴ Fatih Memiş, “Yahudilik’te ve İslam’da Arz-ı Mevud Anlayışı”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), s. 21; Şemseddin Sami, *Temel Türkçe Sözlük (Kamus-i Türki)*, (İstanbul :1985), s. 54, 871; Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, (İstanbul:1995), s. 561-562, 994; Abdurrahman Küçük, “Yahudilikteki Arzı Mevud Anlayışının Boyutları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Ayrıbasım), c. XXXIII, (1992):101; Baki Adam, “Yahudilik”, *Dinler Tarihi El Kitabı*, (ed.) Baki Adam, Ankara: 2015, s. 63.

düşünceyi teyit etmektedir. Yahudiler için sebep ne kadar önemli olursa olsun kutsal toprakların dışında uzun süreli kalmak uygun görülmemektedir. Hatta böyle bir anlayış içerisinde olanların, putperest bir eğilim içerisinde olduğuna dikkat çekilmekte ve kutsal topraklara dönüşten kaçınmanın, hem kutsal toprakların hem de onun adının kirletilmesi olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca kutsal toprakların merkezi olarak değerlendirilen İsrail, Yahudiler için "dünyaya örnek teşkil edecek bir milletin yaratılacağı laboratuvar ortamı" şeklinde tasvir edilmektedir. Ancak reformist Yahudiler "kutsal toprak" anlayışını reddetmekte, yaşanan her yerin kutsal olduğunu savunmakta ve Mesih anlayışını kabul etmemektedir.⁵

Yahudilere göre Tanrı, arzı mevud içerisindeki İsrail'i kendisi seçmiş, diğer ülke topraklarını da melekler arasında paylaşmıştır. Bu bağlamda Yahudilerin misyonunu yerine getirebileceği arzı mevudun başkenti Kudüs, özel bir mekân, dinî hassasiyete duyarlı bir yer olarak değerlendirilmektedir. Hezekiel 5:5'te de "Egemen RAB diyor ki: Bu Yerusulim'i ulusların ortasına yerleştirdim, çevresini ülkelerle kuşattım" ifadesi ile açıkça belirtilmektedir. İsrail merkezli kutsal topraklar, Tanrı'nın İsrailoğulları'na verdiği en değerli hediyelerden olup, dünyadaki tüm topraklardan daha yüksekte (dünyanın zirvesinde) ve mabedi de dünyanın en yüksek yerindedir. Özellikle dünyanın ışığı ve "Tanrı'nın ülkesi" kabul edilen Kudüs, diğer topraklardan daha kıymetli olup, atmosferi de insanı bilge yapma özelliğine sahiptir. Çünkü Yahudilere göre kutsal topraklar, kendi misyonlarını gerçekleştirmeleri amacıyla Yahudilere verilmiş ve onların ruhu ile özdeşleşmiştir. Ancak misyonun terk edilmesi veya uygulanmaması halinde, toprakların da elden gideceğine inanılmaktadır. Bunu da "Tora'ya uymazsanız toprak sizi kusacaktır." sözü ile açıkça ifade etmektedirler. Bu çerçevede Yahudilere göre Tora ile İsrail eşdeğerde, hatta aynıdır. Ancak bazı Yahudiler, vaad edilmiş topraklarda, Yahudi yerleşimini sağlama amacına yönelik her Yahudinin savaşla yükümlü olduğunu ve savaş sanatını öğrenmesi gerektiğini de ısrarla savunmaktadır⁶.

⁵ Bkz. İşaya 33:24; <http://www.sevixon.com/index>, erişim tarihi 18.01.2016; Henry Ford, *Beynelmüel Yahudi*, (Çev. Adalet Avanoğlu, İstanbul: 1974), s. 63; Baki Adam, "Kutsal Mekan", *Dinler Tarihi*, (ed.) Ahmet Hikmet Eroğlu, Ankara: 2013, s. 195; Arthur Hertzberg, *Judaism*, New York: 1962, 151; Rabi Benjamin Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, (çev: Estreya Seval Vali, İstanbul: 2003), s. 364; Adam, "Yahudilik", s. 96, 125; Mehmet Alparslan Küçük, *İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hristiyanlık Örneği)*, (2. Bsk. Ankara: 2015), s. 190; Abdurrahman Küçük, "Arz-ı Mevud", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Örnek Fasikül), İstanbul: 1986, s. 77; Baki Adam, "Yahudilikte Kutsal Toprakların Dinsel Önemi", erişim tarihi 11.01.2016, <http://fortuna.divinity.ankara.edu.tr/~adam>; Baki Adam, "Kutsal Toprak, Mesih ve Terör", *Dini Araştırmalar Dergisi*, c. VII, S. 20, (2004): 63-65; Memiç, s. 22-23, 34; Baki Adam, "Yahudilik", *Yaşayan Dünya Dinleri*, (ed.) Şinasi Gündüz, Ankara: 2007, s. 247; Ahmet Güç, "Mabed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), c. XXVII, s. 279.

⁶ <http://www.sevixon.com/index>, erişim tarihi 18.01.2016; Hertzberg, s. 151-152, 171, 174-175; Adam, "Kutsal Toprak, Mesih ve Terör", s. 67; Memiç, s. 20, 35; Mezmurlar 132:13-14.

Yahudi anlayışına göre Tanrı Yahve, İsrailoğulları'nı seçkin bir halk/millet kılmış, ahit yapmış ve "bereketli, kutsal topraklar" vaad etmiştir. Çünkü Tanrı Yahve'nin sözünü dinleyen ve verdiği kitabı kabul eden millet kendileridir. Yahudilere göre Yahve, Tora'yı kendilerinden önce Esav'ın ve İsmail'in soyuna vermiş, daha sonra dünyadaki tüm milletlere sunmuştur. Ancak o milletler, Tora'daki emirleri, günlük yaşam biçimlerine uygun görmediklerinden kabul etmemişlerdir. Bunun üzerine Tanrı, Tora'yı, kendi niteliklerine uygun olarak yaratılan İsrailoğulları'na vermiş ve onlar da kabul etmiştir. Hatta Yahudiler, kendilerinin Tora'yı almak üzere Sina Dağı'na geldiklerinde diğer milletlerin kıskandıklarına da vurgu yapmaktadırlar.⁸ Bu bağlamda Yahve, kendisine tabi olan ve O'nun isteklerini uygulayan bir millet olarak Hz. İbrahim ile onun zürriyetine⁹ topraklar vaad etmiştir. Bu vaad çerçevesinde Hz. İbrahim yaşadığı Harran'dan ayrılarak¹⁰ Kenanlılar'ın yaşadığı Şekem'deki More meşesine kadar ilerlemiştir. Tanrı, burada Hz. İbrahim'e görünerek üzerinde bulunduğu toprakları onun soyuna vereceğini ve kendisinden ülkesini, evini ve akrabalarını bırakmasını kendisine söz verilen topraklara gitmesini istemiştir. Ancak Yahudilere göre burada kastedilen yolculuk; hem fiziksel bir yolculuk hem de tarihî bir yolculuktur. Çünkü Tanrı, Hz. İbrahim'i büyük bir millet yapacağını, onu kutsayacağını ve ona şöhret vereceğini bildirmiştir.¹¹ Hatta Hz. İbrahim'i kutsayanların kutsanacağı ve lanetleyenlerin lanetleneceği de ifade edilmektedir. Bunun üzerine Hz. İbrahim Hebron'daki¹² Mamre meşeliğine yerleşmiş ve orada Tanrı'ya

⁷ "...Tanrı tüm nesillere baktı ve Tora'yı almaya uygun çöl neslinden daha uygun bir nesil bulamadı; o tüm dağlara baktı ve Sina'dan daha uygun bir dağ bulamadı; tüm şehirlere baktı ve Tapınağın inşası için Kudüs'ten başka şehir bulamadı; o tüm topraklara baktı ve İsrail'e verilmek üzere İsrail ülkesinden daha uygun bir toprak bulamadı..."denilerek İsrail'in konumu açıkça ifade edilmektedir(Reven Firestone, *Yahudiliği Anlamak İbrahim'in/Avram'ın Çocukları*, (çev: Ç. Erendag-L. Kartal, İstanbul:2004), s. 130).

⁸ Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, (Ankara: Seba Yayınları, 1997), s. 52-55; Küçük, "Yahudilikteki Arzu Mevud Anlayışının Boyutları", s. 102; Emin Sezen, "Yahudilik'te On Emir ve Kur'an-ı Kerim'in Bu Emirler Karşısındaki Tutumu", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993), s. 24; <http://www.sevimon.com/index>, erişim tarihi 18.01.2016, Dan Cohn Sherbok, *Judaism History, Belief and Practice*, (London: 2003), s. 427; Hertzberg, s. 68; Firestone, s. 30; Haleva v.d., (ed.) *Tora ve Aftara, 2.-5. Kitap*, s. 218, 280, 306, 527, 776; Suzan Alalu, Klara Arditi, v.d., (Haz.) *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, (İstanbul: 1996), s. 294-296; Aaron Parry, *Talmud Nedir?*, (çev. Esterya Seval Vali, İstanbul: 2005), s. 4.

⁹ Diyarbakır'ın eski ismi "Amed" in kaynağı olarak Hz. İbrahim'in oğlu Medyen'in oğullarından Belenda'nın oğlu "Amid" gösterilmektedir(Bkz. http://www.bilinmeyendiyarebekir.com/mubarek_sehir.html, erişim tarihi 12.01.2016).

¹⁰ Hz. İbrahim'in babasının putlarına yaptıklarından ve onlar hakkında söyledikleri sözlerden dolayı uzun süre kalmasının güvenli olmayacağı sebebiyle ayrıldığı da ifade edilmektedir (Bkz. Joseph Gaer, "Yahudilik", çev. Osman Zahid Çifçi, *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Yıl 1, S. 1, (2014):249-250).

¹¹ Bkz. Küçük, *İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hristiyanlık Örneği)*, s. 190; Muazzez İlmiye Çığ, *İbrahim Peygamber Sümer Yazılarına ve Arkeolojik Buluntulara Göre*, (İstanbul: 2006), s. 149; <http://www.sevimon.com/index>, erişim tarihi 18.01.2016.

¹² Yahudilerin dört kutsal şehirden (Kudüs, Hebron, Tiberya ve Safed) birisi olan Hebron (El Halil); Filistin'de bir yerin adıdır. Burası; İbrahim, Sara, İshak, Rebeka, Yakup ve Lea'nın

sunak/mezbah yapmıştır. Ayrıca Yahudiler, Kenan soyundan gelen bazı kabilelerin Kenan'dan dolayı Hz. Nuh tarafından lanetlenmiş olduğunu dile getirmektedir. Onlar, Nuh'un laneti sebebiyle de vaad edilmiş toprakları kaybettiklerini, kendilerinin de aynı sebepten dolayı kendilerine söz verilmiş toprakları hak ettiklerini düşünmektedirler¹³.

Hız. İbrahim, Hebron'da yerleşik hayata geçene kadar Urfa, Harran ve Mısır gibi mekânlarda göçebe hayatı yaşamıştır. Tanrı da Hz. İbrahim ile antlaşma yaparak ona, "Mısır Irmağı'ndan¹⁴ büyük Fırat Irmağı'na kadar uzanan bu toprakları –Ken, Keniz, Kadmon, Hitit, Periz, Refa, Amor, Kenan¹⁵, Girgaş ve Yevoş topraklarını– senin soyuna vereceğim." diyerek toprakları onun soyuna vereceğini söylemiştir. Hatta "Nil'den Fırat'a..." şeklinde ifade edilen sınırların, "Bir dağın tepesine çık ve etrafına bak. Gözünün gördüğü her yer senin olacak" denilerek daha da genişletildiği görülmektedir. Bunun yanında 1. Samuel 3:20'de bu sınırın, "...Dan'dan Beer-Şeva'ya kadar bütün İsrail..." şeklinde de çizilmiş olduğu görülmektedir. Hz. İshak'a ve Hz. Yakub'a da benzer biçimde vaatlerde bulunulmuştur.¹⁶ Ancak vaad edilmiş toprakların, Hz. İbrahim ve soyuna ait olmasının geçerliliği, Tanrı ile yapılan söze bağlı olmaları, salih amel işlemleri ve iyi olmaları ile sınırlandırılmıştır.

Hız. İbrahim ile başlayan, Hz. İshak ve Hz. Yakub¹⁷ ile devam eden vaatler¹⁸; Hz. Musa'ya da verilerek şöyle denilmiştir: "...Bu yüzden onları (İsrailoğulları'nı) Mısırlıların elinden kurtaracağım, o ülkeden çıkarıp geniş ve

mezarlarına ev sahipliği yapması sebebiyle Yahudilerce kutsal bir şehir olarak değer görmektedir(Küçük, İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği), s. 62).

¹³ Bkz. Tekvin, 12:2-3, 13:18; Mehmet Katar, "Nuh'un Laneti ile Arz-ı Mev'ud Arasındaki İlişki", *Dinler Tarihi Araştırmaları Dergisi VIII* – (Bütün Yönleriyle Yahudilik, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara 2012), s. 52-53.

¹⁴ Ancak buradaki Akdeniz Bölgesi sınırları içerisinde geniş bir alanda bulunan Mısır Irmağı'nın "Nil Irmağı" şeklinde yanlış şekilde algılandığı da dile getirilmektedir (https://faculty.gordon.edu/hu/bi/te_d_hildebrandt/otesources/01-genesis/text/articles-books/kaiser_promisedland_bsac.pdf, erişim tarihi 01.02.2016).

¹⁵ Kenan kelimesinin, "çukur veya alçakta kalan memleket" anlamına geldiği ifade edilmektedir(Bkz. Hikmet Tanyu, *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*, c. I, (İstanbul: 1976), 17).

¹⁶ Bkz. Tekvin, 12:1-8, 15:18-21, 28:13-15; Yasanın Tekrarı, 11:24; Cengiz Duman, "Arz-ı Mev'ud", erişim tarihi 18.01.2016, http://kurankissalari.tr.gg/ARZ_I-MEV-h-UD.htm; https://faculty.gordon.edu/hu/bi/te_d_hildebrandt/otesources/01-genesis/text/articles-books/kaiser_promisedland_bsac.pdf, erişim tarihi 01.02.2016; Adam, "Yahudilikte Kutsal Toprakların Dinsel Önemi", erişim tarihi 11.01.2016, <http://fortuna.divinity.ankara.edu.tr/~adam>. Ayrıca bkz. Araf Suresi, 137; 2. Samuel 3:10, 17:11, 24:2; 1. Krallar 4:25.

¹⁷ Hz. Yakub, "İsrail" kavramının temelini oluşturmaktadır. Bu terim, Hz. Yakub'a, Tanrı ve insanlar ile güreşip yenen veya uğraşan anlamında Tanrı tarafından verilmiş bir lâkaptır. Hz. Yakub'un güreştiği alana da "Tanrı'nın yüzü" anlamında "Peniel" veya "Yüzüm Tanrı'ya Dönüktür/Yüzünüzü Tanrı'ya dönün" anlamında "Penuel" adı verilmiştir(Tora ve Aftara, s. 254; Küçük, İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar, s. 64; Richard Elliott Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, Çev. Muhammet Tarakçı, İstanbul 2005), 85; Tekvin, 28:18-21, 32:22-32).

¹⁸ Bkz. Küçük, "Yahudilikteki Arzı Mevud Anlayışının Boyutları", s. 102; Tekvin, 17: 1; Hezekiel, 20:7; Tekvin, 26:2-3, 35:10-12; Çıkış, 6:8.

verimli topraklara, süt ve bal akan ülkeye, Kenan, Hitit, Amor, Periz, Hiv ve Yevus topraklarına götüreceğim".¹⁹ Hz. Musa; İsrailoğulları'ndan kendilerine bildirilen sözlerin tutulmasını istemiş ve onlara Şeria (Ürdün) Irmağı'ndan geçmek suretiyle mülk edinebilecekleri vaad edilmiş topraklarda uzun yıllar yaşayacaklarını söylemiştir. Ancak Hz. Musa, vaad edilen topraklara kavuşmanın ve oralara hakim olmanın temelinde, Tanrı'ya itaat etmenin yattığına dikkat çekmiş ve Yahudilerin süt ve bal akan ülkeye geldiklerinde bu yiyecekler ile doyduklarını ve antlaşmayı bozduklarını da ifade etmiştir. Ayrıca Yahudilerin Tanrı'nın sözünü dinlememeleri yüzünden de Tanrı'nın, süt ve bal akan ülkeyi onlara göstermeyeceğine ant içtiği de yer almaktadır.²⁰

Hz. Musa'ya vaad edilen toprakların sınırlarının, Sayılar 34:1-13'te "İsraililere de ki, Miras olarak size düşecek Kenan ülkesine girince, sınırlarımız şöyle olacak: 'Güney sınırınız Zin Çölü'nden Edom sınırı boyunca uzanacak. Doğuda, güney sınırınız Lut Gölü'nün ucundan başlayacak, Akrep Geçidi'nin güneyinden Zin'e geçip Kadeş-Barnea'nın güneyine dek uzanacak. Oradan Hasar-Addar'a ve Asmon'a, oradan da Mısır Vadisi'ne uzanarak Akdeniz'de son bulacak...Batı sınırınız Akdeniz ve kıyısı olacak. Batıda sınırınız bu olacak. Kuzey sınırınız Akdeniz'den Hor Dağı'na dek uzanacak. Hor Dağı'ndan Levo-Hamat'a, oradan Sedat'a, Zifron'a doğru uzanarak Hasar-Enan'da son bulacak. Kuzeyde sınırınız bu olacak. Doğu sınırınız Hasar-Enan'dan Şefam'a dek uzanacak. Sınırlarınız Şefam'dan Ayin'in doğusundaki Rivola'ya dek inecek. Oradan Kinneret Gölü'nün doğu kıyısındaki yamaçlara dek uzanacak. Oradan Şeria(Ürdün) Irmağı boyunca uzanacak ve Lut Gölü'nde son bulacak. Musa İsraililere, Miras olarak kurayla paylaşılacak olan ülke budur" şeklinde genişletildiği görülmektedir. Buna göre "Arz-ı Mev'ud"un kuzey sınırları, Hz. İbrahim'in Ur şehri sonrası göç ettiği Harran'dan, güney sınırları ise Hz. İbrahim'in Mısır'dan çıktıktan sonra Hz. Lut ile yolculuk edip onunla yollarının ayrıldığı Sina ve Negev Çölleri'nden oluşmaktadır.²¹ Bu sınırlar; siyasî çerçevede, İsrail'in ilk başbakanı ve ikinci savunma bakanı Ben Gurion tarafından "Filistin'in bugünkü haritası, İngiliz manda yönetimi tarafından çizilmiştir. Yahudi halkının, gençlerimiz ve yetişkinlerimizin yerine getirmesi gereken bir başka haritası vardır, Nil'den Fırat'a kadar..." şeklinde belirlenmiştir.²²

Hz. Musa'ya yapılan vaatler; Müslümanlarca "Yuşa" olarak bilinen Yeşu²³ ile de devam etmiştir. Hz. Yakup ve Hz. Yusuf döneminde vaad edilmiş

¹⁹ Bkz. Çıkış, 3:8, 17.

²⁰ Bkz. Sayılar, 14:8-9; Tesniye, 31:20, Tesniye, 32:45-47; Yeşu, 5:6.

²¹ Bkz. Küçük, İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği), s. 192-194.

²² Küçük, İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği), s. 194. Ayrıca bkz. Ali Eren, "GAP Bölgesi'nde İsrail Emeli, Arz-ı Mev'ud 'Vaad Edilmiş Topraklar' nedir?", erişim tarihi 13.01.2016, <http://akademidergisi.blogspot.com/2012/10/arz-mevud-vaad-edilmis-topraklar-nedir.html>.

²³ Kuran'da hakkında bir bilgi bulunmayan Yeşu, Türkiye'de "Yuşa" ismi ile bilinmektedir. Yahudilikte önemli bir fonksiyona sahip ve Hz. Musa'nın varisi olan Yeşu, Yahudileri topraklarına geri götürmüş, yüz on yaşında iken ölmüş ve Gaaş Dağı'nın kuzeyine

topraklarından ayrılan İsrailoğulları, Yeşu ile "Arz-ı Mev'ud" adı verilen topraklara yeniden ulaşmışlardır. Böylece Yeşu ile kutsal topraklara yerleşim başlamış ve bu yerleşim, Hz. Davut zamanında tamamlanmıştır. Ancak bu yerleşim, uzun süreli olamamıştır. Şeria Irmağı'ndan Akdeniz'e kadar olan toprakları ele geçiren Yeşu, Tanrı'nın emri ile birlikte sınırları ve paylaşım biçimleri en ince detaylarına kadar belirlenmiş kutsal toprakları, İsrailoğulları arasında paylaşmıştır. İsrailoğulları arasında taksim edilen bu yerler, Yeşu Bölümü'nde açıkça belirtilmektedir.²⁴

Yeşu'dan sonra ise Hz. Davud, Kudüs'ü almış ve oraya "Davut Kenti" denilmiştir. Böylece Yahudiler, Hz. Davud ile Hz. Süleyman dönemlerinde en parlak, en rahat ve en huzurlu dönemlerini yaşamışlardır. Ancak bu süreç, uzun sürmemiş, Yahudilerin Kudüs'ten kovulması ile sürgün olayı vuku bulmuştur. Babil Sürgünü ve Roma hâkimiyeti ile Yahudiler, mabedlerini kaybetmiş ve dünyanın çeşitli yerlerine dağılmışlardır. Böylece Yahudiler için Hz. Davud ve Hz. Süleyman dönemleri, "hayal edilen bir dönem" olarak Yahudi tarihine damgasını vurmuştur.

Yahudiler arasında hayal kırıklığı yaratan sürgün olayı ile Tanrı'nın Yahudiler ile olan sözleşmesinin geçerli olup olmadığı sorgulanır olmuştur. Ancak Yahudilere göre bu durum/ceza, geçicidir. Tanrı, pişmanlık duyup, süresiz olan ahde bağlı kalmaları halinde Yahudilerin tekrar kutsal topraklara dönebileceklerini söylemiştir. Çünkü Yahudiler, tarih boyunca "Arz-ı Mev'ud" a sahip olamama, Fırat ve Nil'e kadar ulaşamama sebebiyle dağıldıkları Kudüs'e dönme hayalini her fırsatta yaşamışlardır/ yaşamaktadırlar. "Filistin bizim unutulmaz tarihi yurdumuzdur... Tek başına bu isim halkımızın güçlü bir birleşme çığılığı olacaktır...Tora bize ait olan toprağın tek

(Timnath-Serah/Timnath-Heres) gömülmüştür. Yeşu'nun asıl adı Efraim Kabilesi'nden Nun oğlu Hoşea olup, Yeşua (kurtuluş) veya Yehoşua (Tanrı kurtarıcıdır) anlamına geldiği zikredilen bu isim, kendisine Hz. Musa tarafından verilmiştir. Yeşu isminin Yunanca "İesous/İsa" olduğu da dile getirilmektedir. Hz. Musa'nın Kenan topraklarını keşif için gönderdiği kişilerden biri olarak da bilinen Yeşu'nun, Hz. Musa ile birlikte Yahudilerin Mısır'dan çıkmasına ve onun Sina Dağı'nda On Emir'i almasına yardımcı olduğu da ifade edilmektedir. Onun İstanbul'un, Beykoz İlçesi'ndeki Yuşa Türbesi ve Camisinin bulunduğu Yuşa Tepesi" olarak da isimlendirilen yerde mezarının olduğuna inanılmaktadır. Ancak Yahudi Kutsal Kitabı'na göre Yeşu'nun, İsrail'de öldüğü ve oraya defnedildiği açıkça zikredilmektedir. Yahudiler de Yuşa'nun, İstanbul Boğazının Anadolu yakasında Türbesi'nin bulunmasını garipsemekte ve mümkün olamayacağına inanmaktadır (Bkz. Yeşu 24:28-30; Sayılar 13:8,16; Çıkış 32. Bap; <https://en.wikipedia.org/wiki/Timnath-heres>, erişim tarihi 04.01.2016; <http://www.bodrumlutufkilisesi.org/bg/kutsal-kitap-calismalari/eski-antlasma/yesu.html>, erişim tarihi 03.03.2016; http://www.salom.com.tr/haber-90858-hiristiyan_dini_kaynakli_yahudi_aleyhtarligi_nasil_olustu.html, erişim tarihi 03.03.2016; Küçük, İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hristiyanlık Örneği), s. 191-192; https://tr.wikipedia.org/wiki/Yu%C5%9Fa#cite_note-9, erişim tarihi 20.01. 2016; Denis Ojalvo Muhavere , "Nil'den Fırat'a Büyük İsrail Devleti Safsatası", erişim tarihi 20.01. 2016, http://www.salom.com.tr/haber-84661-nulden_firata_buyuk_Israil_devleti_safsatasi.html).

²⁴ Bkz. Yeşu Bölümü. Bu vaadler; Yeremya ve Hezekiel'de de sözkonusu edilmektedir (Bkz. Yeremya ve Hezekiel Bölümü); Yeşu, 1. - 2., 14.-22. Baplar, Adam, "Kutsal Toprak, Mesih ve Terör", s. 64; Adam, "Yahudilik", s. 70; Yeşu, 23:4; Duman, "Arz-ı Mev'ud", erişim tarihi 18.01.2016, http://kurankissalari.tr.gg/ARZ_I-MEV-h-UD.htm.

bir parçasının bile bırakılmasına izin vermez. Burada bir işgal söz konusu değildir. Biz evimize dönmekteyiz, atalarımızın yurduna. Burada Arap toprağı diye bir şey yoktur, yalnızca Tanrı'nın bize vaat ettiği toprak vardır. Kendilerini bu gerçeğe alıştırmalar, tüm dünya için iyi olacaktır." şeklindeki sözler de onların bu düşüncelerini açıkça teyit etmektedir. Herzl'in danışmanlarından Max Bodenheimer de "Bizim düşlerimizin kanatları vardır, sınır tanımazlar. Yahova'nın Eski Ahit'te vaat ettiği Nil'den Fırat'a kadar tüm bölgeler Yahudi kolonizasyonuna açılmalıdır." diyerek Yahudilerin bu konudaki beklentilerinin sınırını da çizmektedir.

Yahudiler için Kudüs'ü unutmak büyük onursuzluktur ve kutsal topraklara dönüş, Yahudiliğin doğasının ayırt edici bir özelliğidir. Bu nedenle Yahudiler, vaad edilmiş topraklar dışındaki mekânlarda, kendilerini bir misafir gibi gördüklerini ve "yabancı ve umutsuz" bir biçimde yaşadıklarını ifade etmektedirler. Bu umutsuzluğun, yabancılığın giderilmesinin yolunun da vaad edilen topraklara geri dönmekten geçtiğini dile getirmektedirler. Mezmurlar 137:4-8'de de bu husus açıkça vurgulanmıştır: "Nasıl okuyabiliriz, Tanrı'nın ezgisini el toprağında? Ey Kudüs, seni unutursan, sağ elim kurusun. Seni anmaz, Kudüs'ün en büyük sevincimden üstün tutmazsam, dilim damağıma yapışsın!..."²⁵

Hz. İbrahim'e, Hz. İshak'a, Hz. Yakup'a, Hz. Musa'ya ve Yeşu'ya vaad edilen toprakların sınırları kesin olarak bilinmemektedir. Ancak başkenti "İsrail" özellikle Kudüs olarak düşünülen arz-ı mevud, üç aşamada betimlenmektedir. Buna göre birinci aşamayı, Kudüs ve çevresi; ikinci aşamayı Nil'den Fırat'a kadar olan bölge ve Türkiye'nin bir kısmını da içine alan Ortadoğu; üçüncü aşamayı da bütün dünya oluşturmaktadır.²⁶ Hatta arz-ı mevud anlayışının, Yahudiler ile ilgili görünen yüzü, diğerinin Hıristiyanlar ile ilgili görünmeyen yüzü olmak üzere iki yüzü ve Yahudiler, Hıristiyanlar ve Araplar olmak üzere üç yönlü²⁷ olduğu da iddia edilmektedir. Çünkü arzı mevud, Hıristiyanlar için de (farklı yorumlamalar olsa da) Tanrı tarafından vaad edilmiş kutsal mekânlar olarak değerlendirilmektedir²⁸. Ancak vaad edilmiş toprakların, İsrail Devleti'nin kurulduğu sınırlardan ibaret ve Nil'den Fırat'a ifadesinin mecaz ve abartılmış bir ifade olduğu kanaatini taşıyanlar da bulunmaktadır. Tevrat'taki "Seni Mısır diyarından, esirlik evinden çıkararak Tanrının benim, bir daha

²⁵ Bkz. Küçük, "Yahudilikteki Arzı Mevud Anlayışının Boyutları", s. 102-103; Yeşu, 1: 1-5, 3: 7-12, 6:15-20; İkinci Samuel, 5:7-10; Hertzberg, s. 151, 172, 176, ; Adam, "Kutsal Mekan", s. 195; Memiç, s. 42-45; Adam, "Yahudilik", s. 71; Adam, "Kutsal Toprak, Mesih ve Terör", s. 64; Mehmet Alparslan Küçük, "İnanç Turizmi Açısından Türkiye", *Dinler Tarihi Araştırmaları Dergisi VII* – (Türkiye'de Dinler Tarihi: Dünyü, Bugünü ve Geleceği, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara 2010), s. 776.

²⁶ Bkz. Adam, "Kutsal Toprak, Mesih ve Terör", s. 63; A. Küçük, "Yahudilikteki Arzı Mevud Anlayışının Boyutları", s. 105. Ayrıca bkz. Tekvin, 9.-10. ve 12. Baplar.

²⁷ Arz-ı Mevud'un diğer yönleri için bkz. Abdurrahman Küçük, *Dini Azınlıklar ve Türk Hoşgörüsü*, (ed.) Mehmet Alparslan Küçük, (Ankara 2010), s. 211-219.

²⁸ Küçük *Dini Azınlıklar ve Türk Hoşgörüsü*, s. 206.

oraya dönmeyeceksin" ifadesinin esas alınarak İsrailoğulları'nın Mısır toprakları içerisinde bulunmalarını ve yaşamalarını dinen caiz olmadığı da dile getirilmektedir. Ancak bu düşüncenin Tevrat'ın kurallarına bağlı dindar bir Yahudi için geçerli olduğuna, seküler bir Yahudi için söz konusu olamayacağına da dikkat çekilmektedir.²⁹

Yahudiler, Tekvin 15'teki " O gün RAB Avram'la antlaşma yaparak ona şöyle dedi: Mısır Irmağı'ndan büyük Fırat Irmağı'na kadar uzanan bu toprakları senin soyuna vereceğim." ifadesinin gerçekliğini ifade etmekle birlikte burada Hz. İbrahim ve tüm soyuna verileceğinin altını çizmektedir. Çünkü onlara göre Hz. İbrahim'in soyu sadece Yahudiler ile devam etmemekte, Arapları da kapsamaktadır. Bu yüzden burada kastedilen toprakların sadece Yahudilere has göstermenin yanlış olduğu ve Yahudileri düşman gösterme amacını taşıdığı da dile getirilmektedir. Hatta bazı Yahudiler, Müslümanların Tevrat denilince, Yahudilerce ilahî kaynaklı olarak kabul edilmeyen Peygamberler ve Yazılar bölümlerini de dahil ederek değerlendirdikleri bu konudaki yanlış anlaşımaların da buradan kaynaklandığını ileri sürmektedirler.³⁰

Yahudilerin bu ifadeleri ile birlikte tarihî süreçte, arzı mevud anlayışının mahiyeti değişmeye başlamış ve sınırları, Yahudi ideolojisini karşılayacak şekilde genişletilmiş vasıfları abartılarak bir ütopya, mitolojik unsur haline getirilmiştir. Theodor Hertzl de "Kuzey sınırlarımız, Kapadokya'daki dağlara kadar dayanıyor. Kapadokya neresi mi? Anadolu'nun iç kısmında, güneyde Toros dağlarından, kuzeyde Karadeniz'e kadar uzanan bölge. Batıda Tatta (Tuz) Gölü, doğuda Rusya, İran ve Fırat Nehri ile sınırlıdır" ve bir başka İsraili yönetici de "İsrail Sınırları Kuzey'de Kapadokya(Orta Anadolu) Dağları, Güney'de de Süveyş Kanalı'na kadar uzanmaktadır" diyerek vaad edilmiş topraklara Türkiye'yi de dahil ederek yukarıdaki düşünceyi desteklemiştir. Arzı Mevud ile ilgili olarak benzer ifadeler "İsrail Shahak" tarafından şu şekilde belirtilmektedir: "Güneyde tüm Sina Yarımadası ve buna ek olarak Kuzey Mısır'ın Kahire'ye kadar uzanan bir parçası, doğuda, Ürdün'ün tamamı ve Suudi Arabistan'ın kuzey bölgesi, Kuveyt'in tümü ve Irak'ın büyük bir bölümü, kuzeyde Lübnan'ın ve Suriye'nin tamamı ve buna ek olarak Türkiye'nin Van Gölü'ne kadar uzanan büyük bir kısmı ve batıda Kıbrıs"³¹.

"The Middle East in The Bible Prophecy" adlı eserde de Ur ve Harran, Fırat ve Dicle (İtiglia/Digle³²) Irmakları arasında, Mezopotamya'nın şehirleri

²⁹ Bkz. Adam, "Yahudilikte Kutsal Toprakların Dinsel Önemi", erişim tarihi 11.01.2016, <http://fortuna.divinity.ankara.edu.tr/~adam>.

³⁰ Bu konuda başka örnek ve geniş bilgi için bkz. Muhavere, erişim tarihi 20.01.2016, http://www.salom.com.tr/haber-84661-nilden_firata_buyuk_Israil_devleti_safsatasi.html.

³¹ Küçük, İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği), s. 194-195; Memiş, s. 48; İsrail Shahak, Yahudi Tarihi Yahudi Dini, (çev. Ahmet Emin Dağ, İstanbul: 2004), s. 31.

³² Dicle Nehri'nin esas adının "ok" manasında "Diğle" veya Türkçede "toprakları tarıma elverişli olan akarsu" anlamında "Aşur" olduğu, daha sonra bu ismin "Tigre", "Dikle", "Diklât", kaplan manasında "Tigris", İbranice Hiddekel (Hidegel), Ermenice "Deklat", Arapça "Dicle" ve Sümerce "Ulu Irmak" anlamında "Tig-gal" kelimeleri ile kullanıldığı ileri

olarak gösterilmesi ve bu bölgenin Dicle ve Fırat (Börü/Burat) nehirleri arasında kalan bir bölge olarak tanımlanması da bu anlayışı teyit eden başka bir unsurdur. Kaldeliler'in Ur şehrinin, Mezopotamya'nın kuzeyindeki Harran'a yakın Sümerlilerin Ur şehri ile aynı olduğu ve Tanrıların kralı olarak takdim edilen Ay Tanrısı Sin'in şehri olarak Sümerliler'in Ur şehrinin gösterilmesi de sözkonusu iddiaları pekiştiren diğer ifadelerdendir.³³

Arzı Mevud, anlayışı tarihi süreç içerisinde Mesih anlayışının şekillenmesinde de önemli rol oynamıştır. Hatta 1948'de İsrail Devleti'nin kurulmasına rağmen özellikle dindar Yahudiler, hâlâ mesih beklemektedir. Beklenen mesihin amacı, Yahudileri bağlı oldukları milletlerin veya devletlerin hâkimiyetinden kurtarıp kutsal topraklara götürmek ve orada bütün Yahudileri bir araya toplayıp "*Dünya Hakimiyeti İdealini*" gerçekleştirmektir. Hatta bu düşünceden hareketle Yahudi Kutsal Kitabı'ndaki mesihî şartları taşıdığı iddia ederek, Yahudileri vaad edilen kutsal topraklara götürme vaadinde bulunan çok sayıda sahte mesihler ortaya çıkmıştır. Çünkü Yahudi Kutsal Kitabı'nda bulunan bazı hükümlerin uygulanabilmesi, Yahudilerin kutsal toprakları elde etmesine bağlıdır. Diğer bir ifade ile "*kutsal toprakların tamamen ele geçirilmesi, mabedin yeniden inşası, kurban gibi mabede bağlı temel Yahudi ibadetlerinin uygulanması, kısas gibi ağır ceza hükümlerinin yürürlüğe girmesi ve (bazı dindar Yahudiler için) devletin kurulması*" da mesih anlayışı ile iç içedir. Ancak olumsuz sonuçları ile birlikte bu sahte mesihlerin; "*Yahudi bilincini canlı tutma*"da önemli rol oynadıkları ifade edilmektedir. Günümüzde "Mesih" anlayışı, varlığını devam ettirmekte ve dinî yükümlülük olan bu anlayış, dualarda, "*Her ne kadar gelme vakti gecikmiş olsa da, ben, Mesih'in geleceğine inanırım*" şeklinde yaşatılmakta ve iman esasları arasında yer almaktadır.

Sahte Mesihler ile başlayan mesihî hareketler, Theodor Herzl ile XX. yüzyılda, siyasî bir kimliğe bürünmüştür. Böylece Tanrı tarafından Yahudilere vaad edilen kutsal topraklara özellikle Kudüs'e dönme arzusunun yeniden inşa edilmesi ülküsü anlamına gelen ve Yahudilerce "*vatan bilincini ayakta tutma ideolojisi*" olarak da tanımlanan siyasî bir ideal "Siyonizm" in vuku bulmasına vesile olmuştur³⁴. Hatta bunun için Dünya

sürülmektedir. Fırat kelimesinin ise Akadca "*Ulu Irmak/Yüksek Kıyılı Irmak*" anlamında "Puranunu" ve "Purat" dan geldiği rivayet edilmektedir (Bkz. Yusuf Kenan Haspolat, Kutsal Nehir Dicle ve Fırat, erişim tarihi 21.01.2016, <file:///C:/Users/Pc/Downloads/KUTSAL%20NEH%C4%B0R%20D%C4%B0CLE%20VE%20FIRAT%20ISBN%20%2011.01.2015.pdf>).

³³ Bkz. United Church of God, *The Middle East in The Bible Prophecy*, (USA: 2007), s. 7; F. Ağasioğlu, *Tanrı Elçisi İbrahim*, (Türkiye Türkçesine akt. Paşa Cengiz Kara-Olgun Ergün, Bakü: 2009), s. 15; Claude F. Mariottini, "Ur And Haran: Abraham's Background", erişim tarihi 27.01.2016; https://claudemariottini.files.wordpress.com/2011/12/article_ur_and_haran.pdf. Ayrıca benzer ifadeler için bkz. Adrian Curtis, *Oxford Bible Atlas*, (China: 2007), s. 15, 41-42, 54, 65.

³⁴ Ancak Yahudiliğin Siyonizm, İsrail Devleti'nin Siyonist bir devlet olduğu konusuna karşı çıkanlar da mevcut olup, Siyonizm ile Yahudiliğin taban tabana zat olduğunu çeşitli örnekler ile savunanlar da bulunmaktadır. Onlara göre Siyonizm, Yahudilik ile bağlı olmayan seküler Yahudiler tarafından ortaya atılmış bir düşüncedir. Onun seküler,

Siyonist Örgütü³⁵ (WZO) "Siyon Kongreleri" de gerçekleştirilmiştir. Çünkü o, Yahudi milliyetçiliğinin modern toplanma merkezi olarak dünyanın değişik bölgelerindeki Yahudilerin "Yehova'nın saltanatını" kurma ve "Yahudileri dünyanın efendisi/lideri" yapma amacını taşımaktadır. Hatta bunun için diğer devletlerin de gerekirse yok edilmesi ve Filistin'de Yahudi Devleti kurulması da sözkonusu olmaktadır. Yahudiler Cumartesi/Sebt dualarında da "Gelecek yıl Kudüs'te buluşalım" sözü ile bu düşüncelerini teyit etmektedirler.³⁶

Netice itibari ile Yahudiler için Kutsal Kitap'ta ismi geçen Dicle ve Fırat Nehirleri³⁷ arasındaki vaad edilmiş topraklar, Türkiye'de, özellikle Urfa'nın merkezîliğini yaptığı Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndedir.

B-Arzı Mevud (Vaad Edilmiş/Kutsal Toprak) Urfa

Yahudilik'te, Hz. İbrahim ile ilişkili tüm mekânlar, kutsal mekân olarak kabul edilmektedir. Çünkü Hz. İbrahim ile ilişkilendirilen topraklar; Tanrı

materyalist, belli bir dini inancı, ahlâkı veya manevî bir yaptırımı olmadığı da ileri sürülmektedir. Hatta Tehodor Hezl'in "Eğer bir şey istiyorsan istediğin şeyin bir rüya olarak kalmasına gerek yoktur" sözü ile Yahudilerin "Siyonizm" anlayışı hususunda irkildikleri ve korktukları da ifade edilmektedir. Haham Joseph Hayyim Sonnenfeld de bu konuda şöyle demektedir: "Eşsiz Varlığı ve Kutsal Tevrat'ını inkâr eden bu günahkâr insanların, böylesine reklam yaparak İsrail halkının kurtuluşunu gerçekleştirebileceklerini ve dünyanın dört bir yanına dağılmış olanları bir araya getirebileceklerini ve dünyanın dört bir yanına dağılmış olanları bir araya getirebileceklerini ilan etmeleri, Kutsal Topraklarda büyük şaşkınlık yarattı. Herzl Kutsal Topraklara giderken, bütün kötülükler onunla birlikte girdi; İsrail'in birliğini yıkmayı hedefleyenlere karşı ne yapmamız gerektiğini henüz bilmiyoruz. Tanrı bizi korusun! Dindar Yahudilerin Siyonizm programına karşı itirazlarının sonucu olarak laik radikallerin eline geçti..."(Geniş bilgi için bkz. Gaer, s. 265; Paul Johnson, *Yahudi Tarihi*, (çev. Filiz Orman, Pozitif Yayınlar, b.y.?), s. 475-476; Rabbi Yisroel David Weiss, "Siyonizm'e Karşı Dini Görüş", *Yahudi Perspektifinden Anti-Siyonizm*, (çev. Özlem Özer, İstanbul: 2010), s. 18-25; Rabbi Ahron Cohen, "Anti-Siyonizm Anti-Semitizm Değildir", *Yahudi Perspektifinden Anti-Siyonizm*, (çev. Özlem Özer, İstanbul: 2010), s. 27-28.

³⁵ Dünya Siyonist Örgütü'nün temel amaçları şu beş madde etrafında şekillenmektedir: "Yahudilerin birliği ve İsrail'in Yahudilerdeki önemi, Yahudi Milleti'nin, kendi vatanları olan Kudüs'te toplanması, İsrail Devleti'nin güçlendirilmesi, İbranice ve Yahudi din eğitiminin ve Yahudi dinî ve kültürel değerlerinin teşvik edilmesi çerçevesinde Yahudi kimliğinin korunması ve Yahudilerin haklarının korunması"(Ali Uğur, *Dünya Siyonist Kongreleri ve Türkiye*, (Ankara: 1986), s. 50-51; <https://tr.wikipedia.org/wiki/Siyonizm>, erişim tarihi 18.01.2016).

³⁶ Süleyman Kocabaş, *Türkiye ve Siyonizm*, (İstanbul:1987), s. 25; Ford, s. 11, 59-75; Louis Marschalko, *Yahudi*, (çev. Cüneyd Emiroğlu, İstanbul: 1976), s. 48-59; Uğur, s. 3-78; Küçük, "Yahudilikteki Arzı Mevud Anlayışının Boyutları", s. 104; Adam, "Yahudilik", s. 71, 95; Adam, "Kutsal Toprak, Mesih ve Terör", s. 66; <http://www.sevimon.com/index>, erişim tarihi 18.01.2016; Adam, "Yahudilikte Kutsal Toprakların Dinsel Önemi", erişim tarihi 11.01.2016, <http://fortuna.divinity.ankara.edu.tr/~adam>; Küçük, *Dini Azınlıklar ve Türk Hoşgörüsü*, 208; Moshe Sevilla-Sharon, *İsrail Ulusu'nun Tarihi*, (Yeruşalayim: 1981), s. 247.

³⁷ Ayrıca Yahudi Kutsal Kitabı'nda (Tekvin 2:8-14), "Aden'den bir ırmak doğuyor, bahçeyi sulayıp orada dört kola ayrılıyordu. İlk ırmağın adı Pışon'dur. Altın kaynakları olan Havila sınırları boyunca akar. Orada iyi altın, reçine ve oniks bulunur. İkinci ırmağın adı Gihon'dur, Kûş sınırları boyunca akar. Üçüncü ırmağın adı Dicle'dir, Asur'un doğusundan akar. Dördüncü ırmak ise Fırat'tır." denilmesi Fırat ve Dicle nehrinin önemini açıkça ortaya konulmaktadır.

Yahve'nin, Hz. İbrahim'e söz verdiği topraklar içerisinde değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Anadolu toprakları üzerinde Hz. İbrahim ve atasının yaşadığı vaad edilen yerler arasında gösterilen Urfa da Yahudiler için önem taşımaktadır. Hatta tarihî süreçte Urfa'da yaşayan çok sayıda Yahudinin, İsrail Devleti'nin kurulması ile Kudüs'e yerleştiği ve burada "Urfalis" adı ile hem ayrı bir topluluk oluşturdukları hem de Urfa'nın adını³⁸ yaşattıkları da dile getirilmektedir.

Tarihte "Ur, Kalde Ur'u, Harran Ur'u, Orhâi, Orhay, Vurhai, Edessa, Orrha, Orrhoa, Diyar-ı Mudar, El Ruha ve Reha" adları ile de kullanılan Urfa kelimesinin aslının, Arapça kaynaklı "Orhai" olduğu, "kale" veya "pınar" anlamına gelen bu kelimenin Orhe ve Orha gibi farklı şekillerde kullanıldığı ve zamanla Urfa haline dönüştüğü kabul edilmektedir. Orhai sözcüğünün ise, Yunanca Osrhoenee, Oppa veya Oppoa, Latince Orrpei'den geldiği ve Urfa için Aurelia, Antonina, Opellia, Macrinina, Marcia, Aurelia, Antoniana, Alexandria/Alexandriana gibi isimlerin de kullanıldığı ifade edilmektedir. Ayrıca Hz. İsa'nın döneminde "Edessa" olarak da bilinen Urfa'nın, Kral Abgar veya Manu tarafından yönetilen Osrhoéne adlı küçük bir Krallığın başkenti olduğu ileri sürülmektedir.³⁹ Diğer bir iddia ise Hz. İbrahim'in ateşe atılması olayından sonra Nemrut'un kulağına giren sineğin meydana getirdiği acı neticesinde "Ur, Ur, Urh, Urha, Urhai, Orha" gibi sesler çıkarması sonucunda bu kelimelerin "Urfa" biçiminde telaffuz edilerek günümüze kadar geldiğidir.⁴⁰

Tarihte birçok milletin ve uygarlığın merkezi olan Şanlıurfa; Şeyh Yahya Hayati Harrani, Cabir İbn-i Hayyan, El Battani, İbn-i Teymiyye ve Sabit İbn-i Kurra gibi önemli şahsiyetlerin yetiştiği Harran Üniversitesi'ne ve birçok peygambere de ev sahipliği yapmıştır. Bu nedenle Romalılar tarafından "Osrhoene", Araplar tarafından "ada" anlamında "el-Cezire" ve "Akur Bölgesi" olarak adlandırılan Urfa; "Kutsal Şehir", "Peygamberler Şehri", "Anadolu'nun Kudüs'ü", "Doğu'nun Atinası" ve "İnançlar Diyarı" olarak bilinmektedir.⁴¹

³⁸ Tarihte sırasıyla Asur, Babil ve Pers (Aşemenid) İmparatorlukları'nın egemenliğinde kalan ve daha sonra 331'de Makedon Kralı Büyük İskender'in ele geçirdiği Urfa ve Harran, hem kurak ovaların en verimli arazileri hem de stratejik öneme sahip şehirler olmuştur. Bu yüzden burayı işgal edenlerin Urhai Edessa lakabını alarak meşhur oldukları da ifade edilmektedir(Bkz. <http://tr.yenisehir.wikia.com/wiki/Urhai>, erişim tarihi 11.01.2016).

³⁹ Bkz. http://tr.yenisehir.wikia.com/wiki/Urfa_ve_Yahudiler, erişim tarihi 11.01.2016; http://tr.yenisehir.wikia.com/wiki/Edessa_Mesopotamia, erişim tarihi 11.01.2016; <http://tr.yenisehir.wikia.com/wiki/Osroene>, erişim tarihi 11.01.2016; Kâzım Sankavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, (Ankara: 1997), s. 7, 22; Hikmet Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, (Ankara: 1973), s. 86; Abdullah Ekinci-Kazım Paydaş, "Tarihte Urfa", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat*, (ed.) Yusuf Ziya Keskin, (Ankara:2011), s.23-24; http://www.zaman.com.tr/sehir_sanliurfa-tarihi_564046.html, erişim tarihi 14.01. 2016; E. L. Cutts, *Under The Crescent in Asia*, (London, b.y.?), s. 75.

⁴⁰ Çığ, s. 151.

⁴¹ Küçük, *İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği)*, s. 196-197; Ekinci- Paydaş, s. 23; <http://www.haberler.com/genc-gonulluler-den-mardin-ve-sanliurfa->

Arkeolojide "Bereketli Hilal" olarak da betimlenen "Urfa; Göbeklitepe⁴², Nevalı Çori, Karahan Tepe, Sefer Tepe, Çöplük Tepe ve Sumatar (Soğmatar⁴³)" gibi tarih öncesi döneme ait kalıntılara da evsahipliği yapan önemli bir mekândır. Hz. İbrahim'in doğduğuna⁴⁴ ve yedi yaşına, hatta belli

ya-4605 497-haberi, erişim tarihi 19.01.2016; Mehmet Oymak, "Halk Kültüründe Hz. İbrahim ve Urfa", Hz. İbrahim, (ed.) Ali Bakkal, (Şanlıurfa: 2007), s. 224; Şinasi Gündüz, "Atargatis Kült Merkezi Edessa (Urfa)", Uluslar Arası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri, (Ankara: 2004), s. 609; Sarıkavak, s. 12; Bruce Feiler, *Abraham A Journey to The Heart of Three Faiths*, (b.y. ?), s. 21-22.

⁴² Arkeolojik kazılar çerçevesinde Urfa'nın, dünyadaki en eski dinî mekân olduğu iddiaları gündemdeki yerini korumaktadır. Bu dinî mekânlardan en önemlisi, "dünyanın ilk mabedi" olarak kamuoyuna tanıtılan "Göbeklitepe"dir. Dünya Doğal ve Kültürel Mirası Geçici Listesi'ne dahil edilen Göbeklitepe'nin, Neolitik Dönem'e ait kült merkezi olduğu da ifade edilmektedir. Hatta K. Schmidt başkanlığındaki bir ekip tarafından, Alman Arkeoloji Enstitüsü ve Urfa Arkeoloji Müzesi işbirliği ile yapılan kazılarda, Göbeklitepe'nin M.Ö. On bin yıllık olduğu iddiaları da kamuoyunda yer almaktadır(Bkz. Küçük, *İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği)*, s. 196).

⁴³ "Tanrıların Efendisi" ve "Tanrıların Kralı" sıfatı ile zikredilen "Mar alaha"nin merkezi olarak bilinen Sumatar/Soğmatar; Milli Park Tek Tek Dağları'nda yer almaktadır. Tarihi süreçte, yerleşim merkezi olarak da kullanıldığı tahmin edilen bölgede, Ay tanrısı "Sin" adına yapılan mabedler ile birlikte çok sayıda yapı kalıntıları ve mağaralar da bulunmaktadır. Bu mağaralardan birisi, Fransız Konsolos Pognon tarafından bulunan ve onun adı ile anılan "Ponyon (Pognon) Mağarası" olarak da isimlendirilen mağaradır. Bu mağaranın güney, kuzey ve batı duvarında tanrıları tasvir eden tam boy insan rölyefleri ve aralarında Süryanice yazılar bulunmaktadır. Bu kabartmalardan birisinin başı üzerinde Ay Tanrısı Sin'i sembolize eden hilal biçiminde ay kabartması olduğu ifade edilmektedir. Diğer mağara ise Senemiğar Mağarası(Senem/Sanem Mağara)'dır. Özellikle haç motiflerinin dikkat çektiği bu mağaranın Hıristiyanlığın ilk dönem dinî merkezlerinden olduğu ileri sürülmektedir(Bkz. http://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/docs/ar/81-90/82-83/82-83_Harran.pdf, erişim tarihi 11.01. 2016; Küçük, *İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği)*, s. 197; *Kültür ve İnançlar Diyarı Şanlıurfa*, (ed.) Mehmet Sait Rızvanoğlu, (Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları Şehir Kitaplığı Dizisi:26, Şanlıurfa), s. 195-197; "Harran ve Urfa'nın Entellektüel ve Kültürel Çevresi", çev. Halil İbrahim Erbay, *Harran Okulu Sempozyumu*, C.I, (ed.) Ali Bakkal, (Şanlıurfa: 2006), s. 162; <http://www.sanliurfahaber.com/sanliurfa-hakinda/sanliurfa-kulturu-ve-turizmi>, erişim tarihi 12.01.2016).

⁴⁴ Hz. İbrahim'in, Mevlid-i Halil Cami avlusu içerisindeki mağarada doğduğu ileri sürülmektedir. İddiaya göre "dönemin hükümdarı Nemrut, bir rüya görmüş ve rüyasını yorumlayan münecimler, Nemrut'a, doğacak bir çocuğun saltanatına son vereceğini dile getirmişlerdir. Bunun üzerine Nemrut, doğumu yakın olan bütün erkek çocukların öldürülmesini emretmiştir. Hz. İbrahim'in annesi de, çocuğunun ölüm korkusundan dolayı sözkonusu edilen mağaraya gelmiş ve burada gizlice Hz. İbrahim'i dünyaya getirmiştir. Ancak doğumdan sonra Hz. İbrahim'in annesinin sütü kesilmiş ve onu beslemekte zorlanmıştır. Günümüzde hâlâ mağarada mevcut olan bir delikten mucizevî bir varlık gelmiş (beyaz renkli bir hayvan) ve Hz. İbrahim'i beslemiştir". Bir başka rivayet ise şu şekildedir: "Hz. İbrahim'e hamile olan Sara veya Enmitla, bir mağaraya sığınır. Çocuğunu doğurduktan sonra dallardan yaptığı bir beşiğe koyar, kuşku uyandırmamak için günlük yaşamına döner. İbrahim'i burada dişi bir ceylan emzirir.(Bir başka rivayet ise Hz. İbrahim'in kendi parmağını emdiği ve parmağından süt geldiğidir). Aradan yıllar geçer, Nemrut olanları unutmuştur. Günün birinde askerler mağaradaki çocuğu bulur, Nemrut'un huzuruna çıkarırlar. Nemrut'un, çocuğu yoktur, ceylan sütüyle beslenmiş bu güçlü çocuktan hoşlanır, onu yanına alır. İbrahim büyür, delikanlı olur. Nemrut'un yaptıklarını, halkın putlara tapmaya zorlandığını görünce düşüncelere dalar. Yüreğinin sesi, insanların kendi elleriyle yaptığı putların Tanrı olamayacağını söylemektedir. Bu

aralıklarla seksen yaşına kadar yaşadığına inanılan (Mevlid-i Halil⁴⁵ Mağarası) ve Nemrut⁴⁶ ile halkına karşı putperestlik hususunda mücadele etmesi neticesinde ateşe atıldığı düşünülen (Balıklı Göl/Halil-ür Rahman ve Ayn-ı Zeliha/Anzılha Gölü⁴⁷) mekân olarak da önemli bir yere sahiptir.

düşüncesini sık sık aralarına kattığı halka da anlatır ama halk korkudan ağzını açamamaktadır. İbrahim, Nemrut'un evlat edindiği Zeliha ile düşüncelerini paylaşmaya başlar. Zeliha ona inanmakta ama babasının duymasından korkmaktadır. Gel zaman git zaman iki genç birbirine sevdalanır..."(Bkz. Küçük, *İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği)*, s. 205; Mehmet Nil, *Urfa'nın Dinler Tarihi Bakımından Önemi*, (Basılmamış Lisans Tezi A.Ü. İlahiyat Fakültesi, Ankara 1975-1976), s. 6; Çığ s. 151; Ağasioğlu, s. 31; Yakup Barokas, *Türkiye'de Yahudi Toplulukları*, 1987, s. 62; Mehmet Alper, "İslam Mimari Mirasında Peygamberler Şehri Urfa", *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı Bildiriler*, (İstanbul: 1987), s. 224; <http://yigm.kulturturizm.gov.tr/TR,9991/sanliurfa.html>, erişim tarihi 11.01.2016. Ayrıca Hz. İbrahim'in doğumu ile ilgili başka rivayetler için bkz. Bünyamin Borazan, *Şanlıurfa ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, S.İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), s. 93-94).

⁴⁵ Mevlid-i Halil Külliyesi'nin bir parçası olan Mevlid-i Halil (Dergâh) Cami'nin bulunduğu alan; tarihte çok sayıda mabede ev sahipliği yapmıştır. Bu süreçte ilk olarak Selevkos/Seleukoslar döneminde bir putperest mabed, ardından Yahudilerce bir sinagog inşa edilmiştir. Daha sonra Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde ise bir kilise ve İslâm ile birlikte cami yapılmıştır. Dikdörtgen bir plânda inşa edilmiş camiye, mağara ile duvar arasındaki alana küçük bir minare ve ardından da güneydoğu ve kuzeybatı köşesine iki minare eklenmiştir. Caminin 1816'da Seyyid Muhammed Mes'ud ve 1852'de de Mahmut oğlu Mahmut tarafından onarım gördüğü ifade edilmektedir. Ayrıca caminin avlusuna da 1855 yılında Urfalı Ahmet Bican Paşa ile 1887'de Derviş Musa tarafından odalar eklendiği de belirtilmektedir (*Kültür ve İnançlar Diyarı Şanlıurfa*, s. 22; Küçük, *İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği)*, s. 205, <http://www.sanliurfamuf.tuluğu.gov.tr/dosyalar/camilervedingorevileri/camilerlistesi.pdf>, erişim tarihi 12.01.2016).

⁴⁶ Yiğit bir avcı olarak kabul edilen Nuh'un oğlu Hâm'ın soyundan gelen Nemrut'un, Hazreti İbrahim döneminde ülkenin hükümdarına veya makamına verilen isim veya Keldânî hükümdarlarına verilen isim olduğu rivayet edilmektedir (Bkz. Tekvin, 10:8-10; http://tr.yenisehir.wikia.com/wiki/NEMRUT_K%C4%B0MD%C4%B0R%3F erişim tarihi 11.01.2016). Ayrıca Evliya Çelebi, Nemrut'un Tanrılık isnadında bulunmasında, Urfa'nın suyu ve havasının da etkisinden bahsetmektedir (Bkz. Atsız, (Haz.) *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi Seçmeler*, c. II, (İstanbul:1972), s. 212).

⁴⁷ Urfa'nın merkezinde yer alan ve "Urfa'nın akvaryumu" gibi görülen Balıklı Göl, Hz. İbrahim ile ilişkilendirilen mekânlardandır. Rivayete göre "Hz. İbrahim, belli bir yaşa geldikten sonra Tanrı'nın varlığına inanmış ve devrin hükümdarı Nemrut'a karşı gelerek putperestlik inancını benimsememiştir. Hz. İbrahim'in tek Tanrı inancında ısrarcı olması üzerine Nemrut, dağın eteğinde, ülkenin çeşitli yerlerinden getirttiği odunlar ile büyük bir ateş yakmış, günümüzde halk arasında 'mancınklar' olarak da bilinen büyük iki sütun inşa etmiş ve Hz. İbrahim'i, bu sütunlardan ateşe attırıştır. Bu esnada ateş, Hz. İbrahim için serinlik ve esenlik olmuş ve ateş, suya, odunlar da balığa dönüşmüştür. Böylece halk arasında Hz. İbrahim'in düştüğü yere geleneksel olarak 'Allah'ın Dostu' anlamında 'Halil-ür Rahman Gölü/Balıklı Göl' adı verilmiştir. Nemrut'un evlatlığı Zeliha da Hz. İbrahim'e olan sevgisinden dolayı Hz. İbrahim'in ateşe atılması ile kendisini ateşe atmış ve onun düştüğü yere de Zeliha'nın gözü anlamını ihtiva eden 'Ayn-ı Zeliha Gölü' ismi verilmiştir." Taberi ise *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi* adlı eserinde, Hz. İbrahim'in ateşe atılmasını ve sonrasını şöyle anlatmaktadır: "Ateşe, Ey ateş, sen İbrahim için soğukluk ve rahatlık ol, diye hitap edildi. Bu ses, Cebrail'in sesiydi. İbn Abbas: soğukluğu selam et takip etmese, yani: selametlik ve rahatlık yeri ol, denilmese idi, İbrahim soğukluğun tesiriyle ölmüş ve o zaman yeryüzünde ne kadar ateş varsa hepsi de bu hitabın kendilerine yöneltildiğini sanarak sönmüş olurdu, diyor. Ahali ateş söndükten sonra İbrahim'e baktığı zaman, yanında başka

Harran kavramı ise kelime olarak, “yolların kavuştuğu yer, en önemli yolların kesiştiği kavşak, seyahat, yol ve kervan” gibi anlamlara gelmektedir. Bu kavram, “Medeniyetlerin doğduğu ve buluştuğu kent” olarak da tanımlanmaktadır. Çivi yazılı kitabelerde görüldüğü ifade edilen ve Asurca “harranu” kelimesinin de ticaret merkezine vurgu yapma noktasında “kervan şehri” anlamına geldiği ifade edilmektedir. Yahudi geleneğine göre Harran, Hz. İbrahim’in bir müddet yaşadığı mekândır. O’nun, göç esnasında Harran’da konakladığı, burada, Akçakale’de, amcasının kızı Sara⁴⁸ ile evlendiği, İshak’ın burada doğduğu⁴⁹ ve babası Terah’ın (Kuran’da, adı, Azer ve putperest olduğu ifade edilir⁵⁰) da burada öldüğü rivayet edilmektedir.⁵¹ Hatta Hıristiyanlar, Hıristiyanlığın ortaya çıkış sürecine kadar Yahudilerin atalarının burada yaşadığını vurgulamaktadır. “İbrahim’in Şehri” olarak da

birinin bulunduğunu ve İbrahim’in başını kucağına alarak yüzündeki teri silmekte olduğunu gördüler. Rivayete göre bu kişi gölgeler meleğiydi. Tanrı ateşi gökten indirmişti, bu ateşten Ademoğulları faydalandılar.” Ancak bu göllerin Hz. İbrahim ile ilgili olmadığı ve Tanrıca Atargatis/Tar’ata adına inşa edilen tapınağın bir parçası olduğu, sütunların ise VIII. Abgar veya IX. Manu’nun eşi Şalma için yapıldığı ileri sürülmektedir. Kuran’da ise Hz. İbrahim’in putlara karşı mücadelesinden, yargılanmasından, ateşe atılmasından, ateşin İbrahim’e karşı serin ve esenlik olduğundan bahsedilmekte, ancak bu yerin mahiyeti ve konumu hakkında bilgi verilmemektedir(Bkz. Tevbe Suresi, 114; Saffat Suresi, 83-98; Enbiya Suresi, 57-69; Küçük, *İnanç Turizmi Açısından Türkiye’de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği)*, s. 206; Alper, s. 224; Kuzgun, s. 46; Nil, s. 13-15; *Kültür ve İnançlar Diyarı Şanlıurfa*, s. 98-99; Gündüz, “Atargatis Kült Merkezi Edessa (Urfa)”, s. 618-619, 622; <http://yigm.kulturturizm.gov.tr/TR,9991/sanliurfa.html>, erişim tarihi 11.01.2016; Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, c.1, (çev. Zakir Kadirî Ugan-Ahmet Temir, İstanbul: 1991), s. 325-327. Ayrıca başka rivayetler için bkz. Nil, s. 10-18).

⁴⁸ Taberi, Sara’yı (Sare), Harran hükümdarının kızı olarak tanıtmakta ve İbrahim’in onunla evlendiğini zikretmektedir. Başka bir rivayette ise İbrahim’in Sara ile Nahor’un ise amcasının kızı Milka (Sare’nin kızkardeşi) ile evlendiği belirtilmektedir(Bkz. Ağasioğlu, s. 40-41; Taberi, s. 329).

⁴⁹ Bu sebeple günümüzde bu bölgede yer alan su kaynağına “Düğün Gözü-Düğün Pınarı” anlamına gelen “Ayn El-Arus” denildiğine de dikkat çekilmektedir(Bkz. <http://ekitap.kultur-turizm.gov.tr/TR,80695/turizm.html>, erişim tarihi 12.01.2016).

⁵⁰ Bkz. Enam Suresi, 74.

⁵¹ Bkz. <http://www.sanliurfasembol.com/ydetay.php?id=1068>, erişim tarihi 19.01.2016; http://www.jbq.jewishbible.org/assets/Uploads/332/332_urkeshfin.pdf, erişim tarihi 19.01.2016; John Rogerson-Philip R. Davies, *The Old Testament World*, (London:2007), s. 22; United Church of God, *The Middle East in The Bible Prophecy*, s. 7; http://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/docs/ar/81-90/82-83/82-83_Harran.pdf, erişim tarihi 12.01.2016; Kuzgun, “Hz. İbrahim’in Doğum Yeri”, s. 43; Sankavak, s. 12-18, 33-112; Küçük, *İnanç Turizmi Açısından Türkiye’de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği)*, s. 197, 206; Mariottini, erişim tarihi 27.01.2016, https://claudemariottini.files.wordpress.com/2011/12/article-ur_and_haran.pdf; <http://www.urfa.kultur.gov.tr/Eklenti/23596,dogusuna-gezi.pdf?0>, erişim tarihi 11.01.2016; Donald J. Wiseman, “Abraham in History and Tradition”, *Bibliotheca Sacra* 134 (April-June 1977), s. 125; Feiler, s. 21-22; Tekvin, 11:27-32, 12:1-6; 27:23; Elçilerin İşleri, 7:2, 4; Çiğ, s. 24-25; Adam, “Yahudilik”, s. 66; Fuat Aydın, *Genel Hatlarıyla Yahudilik*, (İstanbul:2004), s. 15; Taberi, s. 404; *Kültür ve İnançlar Diyarı Şanlıurfa*, s. 92, 100-101; Gündüz, “Atargatis Kült Merkezi Edessa (Urfa)”, s. 610, 618; Afif Abdulfettah Tabbara, “Hz. İbrahim (A.S.)”, çev. Mehmet Aydın, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXIV, (1981): 561; Adnan Demircan, “Peygamberler Şehri Urfa”, *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa’da Dini Hayat*, (ed.) Yusuf Ziya Keskin, (Ankara:2011), s. 82-85; <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,80695/turizm.html>, erişim tarihi 12.01.2016.

tanımlanan Harran, Tanrı'nın Hz. İbrahim'in yakarışlarını ve dualarını duyduğu mekân olarak da betimlenmektedir. Bununla birlikte Hz. İbrahim'in Harran'ı terk etmesi ile hikâyesinin mahiyetinin değiştiğine de inanılmaktadır.

Hız. İbrahim'in yetmiş beş yaşında iken vahiy aldığına inanılan mekân olan ve "Hz. İbrahim'in doğal/yerli toprağı" (ana vatanı) olarak da değerlendirilen Harran, Kenan ülkesi sınırları içerisinde değerlendirilmektedir. Buna göre "Abram, Nahor ve Haran adında üç oğlu olan Terah, Abram'ı, Haran'ın oğlu olan torunu Lut'u ve Abram'ın karısı olan gelini Saray'ı yanına aldı. Kenan ülkesine gitmek üzere Keldaniler'in Ur Kenti'nden ayrıldılar. Harran'a gidip oraya yerleştiler." denilmektedir. Ancak Tekvin'de (12:5) "Karısı Saray'ı, yeğeni Lut'u, Harran'da kazandıkları malları, edindikleri uşakları yanına alıp Kenan ülkesine doğru yola çıktı. Oraya vardılar." denilmekte ve Harran, Kenan diyarı içerisinde değerlendirilmemektedir. Bu noktada, Harran'ın Kenan diyarı olup olmadığı noktasında iki farklı bilgi ortaya çıkmakta ve tartışma konusu olarak gündemdeki yerini korumaktadır. Ayrıca "ipek şehir" olarak betimlenen ve eski adı Seruğ/Seruc olan günümüzdeki adı ile Suruç da Hz. İbrahim'in atasının adı olduğu ifade edilmekte, dolayısıyla onunla ilişkilendirilen bir mekân olduğu da dile getirilmektedir.⁵²

Harran adının Hz. İbrahim'in kardeşinin adından kaynaklanmış olabileceği de rivayet edilmektedir. Hz. İbrahim'in kardeşi Haran'ın Ur'da öldüğü, diğer kardeşi Nahor'un Haran'a gittiği ve Haran'ın "Nahor'un şehri" olarak bilindiğine de yer verilmektedir. Harran, Hz. İbrahim'in uzun yıllar kaldığı ve torunu Hz. Yakub'un on dört yıl yaşadığı mekân olması bakımından da önem taşımaktadır.⁵³ Rivayete göre "Hz. Yakub'un kardeşi İys (Esav) Yakub'a kin beslemiş, annesi Rebeka, Esav'ın bu düşmanlığını öğrenmiş ve oğlu Yakub'un kaçmasını sağlamıştır. Yakub da dayısı Laban'ın (Lavan) yaşadığı Harran'a gelmiş ve burada, dayısının (Laban) kızları Lea ve Rahel (hatta hizmetçileri Bila ve Zilpa ile de evlendiği rivayet edilir) ile evlenmiştir. Tahmini olarak kaldığı yirmi senelik süre zarfında Lea ile Rahel'den çok sayıda çocuğu olmuş ve bu çocuklardan birisi de Yahudiliğin önemli şahsiyetlerinden (Rahel'den olan) Hz. Yusuf'tur"⁵⁴. Zaten Hz.

⁵² http://www.jbq.jewishbible.org/assets/Uploads/332/332_urkeshfin.pdf, erişim tarihi 19.01.2016; Philip Wilkinson-Douglas Charing, *Encyclopedia of Religion*, (London: 2004), s. 118; Cutts, s. 75; <http://www.biblicaltourguide.com/jewishheritage.html>, erişim tarihi 21.01.2016; Tekvin, 11:27-31, 12:1-6; Taberi, s. 432; Feiler, s. 38, 60; Oymak, "Halk Kültüründe Hz. İbrahim ve Urfa", s. 224; <http://www.kutsalkitap.com/?p=30&id=8&l=1>, erişim tarihi 12.01.2016; Kemal Atik, "Kur'an'da Lut Kavmi ve Düşündürdükleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2, (1988): 290.

⁵³ Bkz. Tekvin, 28.-29. Baplar; Rod Harbottle, *Kutsal Kitap Yerler Sözlüğü*, (2005), (e-Kitap), s. 70 (Bu kitaba, <https://hristiyankitaplar.com/tr/kitaplar/kutsal-kitap-yerler-sozlugu> internet adresinden erişilebilir); Taberi, s. 432; *Kültür ve İnançlar Diyarı Şanlıurfa*, s. 100-101; Ömer Faruk Harman, "Yahudilik ve Hristiyanlıkta Hz. İbrahim", *I. Hz. İbrahim Sempozyumu*, (Şanlıurfa: 2007), s. 52; <http://www.kutsalkitap.com/?p=30&id=8&l=1>, erişim tarihi 12.01.2016.

⁵⁴ Hz. Musa'ya da benzer rivayetler atfedilmektedir. Bu rivayetlerden birine göre "Hz. Musa, Yahudinin bir Mısırlı tarafından dövüldüğünü görünce dayanamayıp araya girer ve

Yakub'un, kendisinin Rahel ile karşılaştığı, Hayat el-Harrânî Türbesi'nin kuzeyinde yer alan ve "Bi'r Yakub/Yakub'un kuyusu" olarak bilinen kuyuya gelerek oradaki çobanlara, "Kardeşler, nerelisiniz?" diye sorması ve onların da "Harranlı'yız" diye yanıtlaması da bu olayı doğrular mahiyettedir. Ayrıca Hz. Yakub'un Beer-Şeva'dan ayrılarak Harran'a gelmeden önce dinlendiği yerde bir rüya gördüğü, rüyasının ardından Tanrı'nın ona üzerinde yattığı topraklara ve yeryüzünün tozu kadar sayısız bir soya sahip olacağını, Doğuya, batıya, kuzeye, güneye doğru yayılacağını müjdelediği de Yahudi Kutsal Kitabı'nda yer almaktadır⁵⁵.

Hz. İbrahim'in peygamberlik görevine başladığı yer olarak da zikredilen Urfa ile Ur arasındaki kavram kargaşası da tartışma konusudur. Buna göre Yahudi Kutsal Kitabı'nda yer alan "Kaldelilerin⁵⁶ Ur Şehri" ifadesinin yanlış okunduğu "Kaldim" ifadesinin aslen "Kasdim" olduğu ve "Kasdim Ur" (Kutsal Şehir) olarak okunması gerektiği iddia edilmektedir. Zaten Patricia Berlyn "The Journey Of Terah: To Ur-Kasdim Or Urkesh?" adlı makalesinde Tekvin 15:2'deki "Kaldelilerin Ur şehri" ifadesini "Ur Kasdim" olarak çevirmekte ve Harran'ın da bu "Ur Kasdim" in merkezi olduğunu ifade ederek yukarıdaki bilgileri teyit etmektedir. Hatta Terah'ın, üçüncü oğlunun doğumundan önce "Ur Kasdim" e doğru hareket ettiği de ifade edilmektedir. Çünkü o dönemde Sümer ülkesinde tek şehir olarak Harran'ın yer aldığı, dolayısı ile dönem itibari ile sözkonusu edilen şehirlerin mesafe bakımından birbirlerine çok ters olması neticesinde Hz. İbrahim'in Harran'da doğduğu⁵⁷

Mısırlıyı öldürür. Bunun üzerine Mısır'dan kaçan Musa, Şuayb'in memleketine gelir. Orada günümüzde 'Bi'r Musa' adı ile bilinen bir kuyunun başında beklerken, Şuayb'in yedi kızı sürüyü sulamak için kuyuya gelir, ancak oradaki çobanlar kızları kovar. Hz. Musa da kızları savunur ve kızların sürüsünü sulatır. Bunu duyan Şuayb, Musa'yı yanına alır ve kızlarından birini ona verir"(Küçük, *İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği)*, s. 200-201; Gaer, s. 252; Nisim Behar, *İbrani Tarihi*, (İstanbul: 1969), s. 63-65, Gündüz, "Atargatis Kült Merkezi Edessa (Urfa)", s. 609; Demircan, "Peygamberler Şehri Urfa", s. 93-94; [http://ekitap.kulturizm.gov.tr/ TR,80695/turizm.html](http://ekitap.kulturizm.gov.tr/TR,80695/turizm.html), erişim tarihi 20.01.2016. Ayrıca bkz. Çıkiş 2.-3. Baplar).

⁵⁵ Tekvin 28. Bap, 29:4; Küçük, *İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği)*, s. 59-62, 200-201; Behar, s. 40-42; Claude F. Mariottini, "Ur And Haran: Abraham's Background", erişim tarihi 27.01.2016, https://claudema.riottini.files.wordpress.com/2011/12/article_ur_and_haran.pdf; Rogerson-Davies, s. 22, 50, 226-227; Çığ, s. 32-33; Harbottle, *Kutsal Kitap Yerler Sözlüğü*, s. 343; Adam, "Yahudilik", s. 67; <http://ekitap.kulturizm.gov.tr/TR,80695/turizm.html>, erişim tarihi 12.01.2016.

⁵⁶ Merhum Şaban Kuzgun, Hz. İbrahim'in Kaldeliler'in Ur şehriden Harran'a göç ettiği ifadesinin yanlışlığı üzerinde durmakta, İbrahim'in yaşadığı dönemde Ur şehrine Elamlılar'ın hâkim olduğunu Kaldeliler'in tarih sahnesine çıkışının M.Ö. 1100'lü yıllar olduğuna ve Hz. Musa'nın böyle bir sözü söyleyemeyeceğine dikkat çekmektedir.(Bkz. Kuzgun, *İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Hanıflık*, s. 25).

⁵⁷ Rivayete göre Hz. İbrahim doğunca babası ziyafet verir. Ziyafette Nemrut'un kahinleri ile danışmanları da vardır. Evden ayrıldıklarında gökte bir yıldızın, etrafındaki yıldızları yuttuğunu görürler ve Nemrut'a haber verirler. O da çocuğun para ile alınıp, öldürülmesi talimatını verir. Ancak babası bu isteği reddeder ve çocuğun öldüğünü söyleyerek mağaraya götürüp saklar. Mağarada on beş ay veya 3 yıl yaşar ...". Başka bir rivayete göre Hz. İbrahim'in mağarada, 3 yıl veya 7 yıl yaşadığı ileri sürülmekte, diğer bir rivayete ise Hz. İbrahim'in doğumundan babasının da haberdar olmadığı ifade edilmektedir.(Geniş bilgi

da iddialar arasındadır⁵⁸. Ayrıca Sümerliler'in Ur şehrinin asla Kaldeliler'in Ur şehri şeklinde değerlendirilmemesi gerektiği de dile getirilmektedir. Bununla birlikte yapılan kazılar neticesinde, Mezopotamya ve Mısır Belgeleri'nde adı geçen Ebla Devleti'ne ait 17.000 tabletlik saray arşiv kayıtlarında Hz. İbrahim'in doğum yerinin Urfa/Harran olduğunun ve Harran'ın "Haranki" veya "Harana" adıyla⁵⁹ belirtilmesi de bu düşünceyi teyit eder mahiyettedir. Hatta aynı tablette Ur'un, Harran'da olduğu da dile getirilmektedir⁶⁰

Kuran ise Hz. İbrahim'in doğum yeri hakkında bilgi vermediği gibi onun başından geçen olayları anlatırken de yer ve zaman da belirtmemektedir. Ancak İslâmî kaynaklarda, Hz. İbrahim'in, Nemrut'un ülkesinde doğduğu belirtilmekle birlikte İbrahim'in babasının aslen Harranlı olduğu, oradan Hürmüzcürd'e göç ettiği ve İbrahim'in burada doğduğu, İbrahim'in doğumundan sonra Babil'e (Kusa'ya) gittikleri ve daha sonra oradan da Harran'a döndükleri belirtilmektedir. Bazı İslâm Tarihçileri de, Hz. İbrahim'in doğum yeri ile ilgili olarak değişik rivayetlere⁶¹ yer vermektedir.⁶² Ayrıca yakın zamanda Doç. Dr. Atilla Engin'in başkanlığında Kilis Oylum Höyük'te yapılan kazılarda, Kilis'in Hz. İbrahim'in yaşadığı kentler içerisinde yer aldığı iddia edilmekte ve şöyle denilmektedir: "Kayıp

için bkz. Şaban Kuzgun, *İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Hanıflık*, Ankara 1985, 37-50. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,80695/turizm.html>, erişim tarihi 12.01.2016).

⁵⁸ Bkz. http://www.jbq.jewishbible.org/assets/Uploads/332/332_urkeshfin.pdf, erişim tarihi 19.01.2016; 53; Şaban Kuzgun, "Hz. İbrahim'in Doğum Yeri", *I. Hz. İbrahim Sempozyumu*, (Şanlıurfa: 2007), s. 36-38, 42-43; Kuzgun, *İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Hanıflık*, s. 32-33, 53. Ayrıca bkz. Soury Jules, *Karşılaştırmalı Mitoloji Işığında İsrail Dini*, (çev. Harun Güngör-İbrahim Açmaz, İstanbul: 2008), s. 14-16.

⁵⁹ M.Ö. 1500'lü yıllara ait Mari tabletlerinde, Harran'ın adının, "Haranimki", "Kaskalnimki"; Eski Babil dönemine ait kalıntılarda ise "Harranum" ve "Kaskal"; Hititlere ait Boğazköy metinlerinde de "Harrana" ve "Kaskalni" ve Asur belgelerinde ise "Harrana", "Harrâni" ve "Harranu" şeklinde yer aldığı ifade edilmektedir(Bkz. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,80979/urfanın-tarihi-cografyasi.html>, erişim tarihi, 05.01.2016; <http://kurankissalari.tr.gg/Hz.-Lut-h-un-ya%26%23351%3Bad%26%23305%3B%26%202328%207%3B%26%23305%3B-co%26%23287%3Brafyalar---k1-Haran-k2-.htm>, erişim tarihi 19.01.2016).

⁶⁰ Bkz. Cyrus H. Gordon, "Where Is Abraham's Ur?", erişim tarihi 02.01.2016, <http://www.michaelsheiser.com/TheNakedBible/Where%20Is%20Abrahams%20Ur.pdf>; http://kuran-kissalari.tr.gg/ARZ_I-MEV-h-UD.htm, erişim tarihi 18.01.2016; Mehmet Oymak, "Hz. İbrahim (a.s.)'nin Doğum Yeri Olarak Urfa", *I. Hz. İbrahim Sempozyumu*, (Şanlıurfa: 2007), s. 49-50.

⁶¹ Bu görüşlere göre Hz. İbrahim'in doğum yerinin Muğir olarak isimlendirilen Dicle ile Fırat Nehirleri'nin güneyinde bulunan bir yerde ve Arap kaynaklarında da Dicle ile Fırat arasında Sivad olarak isimlendirilen Babil'de olduğudur. Ayrıca Hz. İbrahim'in doğum yerinin Ehvazın Sus, Babil'in Kusada şehrinde olduğu iddiaları da bulunmaktadır. Hz. İbrahim'in doğum yeri ile ilgili başka iddialar da mevcuttur(Bkz. Kuzgun, *İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Hanıflık*, s. 31-32; Küçük, *İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği)*, s. 204).

⁶² Küçük, *İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği)*, s. 204; Kuzgun, *İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Hanıflık*, s. 31, 51; Kuzgun, "Hz. İbrahim'in Doğum Yeri", s. 35; Tabbara, s. 561.

kent, Demir Çağı'na ait papirüs bir belgeye göre İbrahim Peygamber'in yaşadığı kenttir. Bölge ve ülke turizmüne büyük katkı sunacaktır...."⁶³

Hız. İbrahim ve hayatı ile ilgili bilgilerin sınırlı olması, onun soyu ve doğum yeri hakkında farklı görüşlerin ve tartışmaların oluşmasına sebep olmuştur/olmaktadır. Bu farklı görüşlerden birisi de Arkeolog Woolley'e aittir. Woolley; "İbrahim/Abram kelimesinin aslının 'Sümerce', İbrahim'in doğduğu Ur şehri ile Urfa şehrinin birbirinden farklı olduğunu, Hız. İbrahim'in doğduğu Ur'un, Sümerler'in Ur şehri olduğunu ileri sürmektedir. O, tarihî sürecin hiçbir döneminde Urfa'nın Ur ismi ile anılmadığını; Urfa ile Harran arasının yaklaşık yirmi kilometrelik bir mesafe olduğunu; eğer Urfa olsaydı o zaman Harran'a geliş/gidiş için göç teriminin kullanılmayacağını ifade etmekte; 'göç' denildiğine göre Urfa değil Basra Körfezi'ndeki Ur olması gerektiğine" vurgu yapmaktadır. Muazzez İlmiye Çığ ise "Ur'un, Sümerler'in başkenti Ur değil, Harran civarındaki Ur/Urfa'nın olduğu kanaatini taşımaktadır. O, Hız. İbrahim'in soyunun Sümerlere dayandığını da gündeme getirmiş ve bunu ispatlamaya çalışmıştır. Çığ, ayrıca İbrahim peygamber adlı eserinde de Ur'un Sümerliler'in Ur şehri olması durumunda Tevrat'ta Sümer ülkesinden bahsedilmesi gerektiği üzerinde durmakta ve bu konuda herhangi bir delil olmadığını" söylemektedir. Ayrıca bir başka iddia ise Diyarbakır Ergani'nin adının, ilk olarak Ur daha sonrasında Urhan olduğu, böylece Hız. İbrahim'in Ur'dan Harran'a göç ettiği'dir. Aralarındaki mesafe düşünülerek bu düşüncenin daha uygun olduğu da belirtilmektedir. Bir başka görüş ise "Ur" değil "Urkesh" olabileceğidir. Urkesh, kelimesinin Harran ile yakın ve ilişkili olarak değerlendirilebileceği dile getirilmektedir. Ancak bu ismin gerçek mi yoksa mitolojik bir isim mi olduğu konusunda şüphelerin olduğu da ifade edilmektedir⁶⁴.

Harran, Hız. İbrahim'in, babası başta olmak üzere halkını putperestlikten vazgeçiremeyince ateş olayından sonra terk ettiği⁶⁵ (Fırat Nehri'ni geçerek

⁶³ <http://www.haberler.com/oylum-hoyukte-ibrahim-peygamberin-yasadiği-kent-4935849-haberi>, erişim tarihi 06.09.2013.

⁶⁴ http://www.jbq.jewishbible.org/assets/Uploads/332/332_urkeshfin.pdf, erişim tarihi 19.01.2016; Kenan Has Polat, *Peygamberler, Sahabeler ve Evliyalar Kenti Diyarbakır*, (İstanbul: 2013), s. 204; Abdurrahman Küçük ve Mehmet Alparslan Küçük, *Türkistan'dan Türkiye'ye Alevilik-Bektaşılık (Dinler Tarihi Açısından Bir Yaklaşım)*, (Ankara: 2009), s. 94-96; Feiler, s. 20; Çığ, s. 76-78, 155.

⁶⁵ Nurettin Uzunoğlu'nun *Peygamberler Tarihi* (s. 56-58) adlı eserine atıf yapılarak bu süreç şu şekilde konu edilmektedir: "Hız. İbrahim Babil'den göç ettikten sonra on beş yıl Harran'da kalmış, buradan tekrar Mısır'a gitmişlerdir. Hız. İbrahim'in babası Azer, yaz aylarında, Elazığ Sivrice'ye gelmiştir. Güzergah haliyle Diyarbakır üzerinden yani Çermik ve Ergani hattıyla olacaktır. Hız. İbrahim ateşe atılma olayını takiben onunla baş edemeyeceğini anlayınca insanların bir kısmı Hız. İbrahim'e tabi oldu. İbrahim(AS) beraberindekilere Nemrud'un topraklarını terk etmesini ve Şam'a gitmesini buyurdu. Nemrud ordusunu İbrahim ve beraberindekilerin hemen arkasından gönderdi. İbrahim Harran vadisindeki Fırat nehrini geçti. İbrahim (AS) ile birlikte göç edenler, bir süre Harran vadisinde konakladılar. Daha sonra o ve halkı Ürdün'e, oradan da Mısır'a gittiler"(Bkz. http://www.bilinmeyendiyarbakir.com/hz_ibrahim.html, erişim tarihi 15.01.2016).

Şam'a gittiği) ve tekrar döndüğü mekândır. Harran, Hz. Lut ve Hz. Şuayb ile de ilişkilendirilen mekânlardandır. Buna göre Hz. Lut'un, amcası Hz. İbrahim'in Urfa'da ateşe atıldığına şahit olduğu ve bu olaydan sonra Sodom'a (Ölüdeniz'in güneyindeki Usdum Tepesi civarında bir yer) gittiği, Hz. Eyüb'ün de hasta olduğu dönemde Urfa'daki bir mağarada yaşadığı ve burada öldüğü rivayet edilmektedir. Böylece Harran, Hz. Eyüb'ün sabrının test edildiği mekân olma özelliği bakımından da önem taşımaktadır. Hatta Hz. Elyesa'nın, Hz. Eyüb'ün yaşadığı Eyüb Nebi Köyü'ne kadar geldiği ancak kendisini göremeden burada vefat ettiği de iddia edilmektedir.

İbranice Yitro (Midyanlı Kahin Yitro) adı ile bilinen ve Hz. Musa'nın kayınpederi olarak kabul gören Hz. Şuayb'in de Harran yakınlarındaki (Han el-Ba'rür Kervansarayı'ndan yaklaşık 10/11 km. mesafede) "*Güneydoğu'nun Efes'i*" olarak tanımlanan Arapça "*Eski İnsan Şehri*" anlamına gelen Şuayb Şehri yakınındaki "Yağmurlu Köyü" olarak bilinen Soğmatar'da yaşadığı ileri sürülmektedir. Hatta rivayete göre Hz. Musa'nın, Soğmatar'da Hz. Şuayb ile buluştuğu ve "sihirli asası" nı ondan aldığı⁶⁶ da ifade edilmektedir.

⁶⁶ Hz. Musa'nın Yitro/Yetro ile buluşması ve asası hususundaki bir başka rivayet ise şu şekildedir: "Musa Medyen'e geldiğinde Kâhin Yetro'nun bahçesine girdi. Bahçede ağaçların ve çalıların arasında, zeminde dikili duran bir asa fark etti. Görünüşte o; çobanların kullandığı gibi pürüzsüz, yuvarlak, ince, düz, sıradan bir bastondu. Musa, Yetro'ya; 'Niçin bu asa senin bahçende duruyor?' diye sordu. Yetro; 'Bu asa mı? O asanın bir hikâyesi var.' diye cevap verdi ve bahçenin etrafına bakarak; 'Yakub'un oğlu Yusuf, Mısır'da öldüğü zaman onun tüm eşyaları kralın hazinesine alındı. Yusuf'un arkasında bıraktığı bu şeylerin arasında bu asa vardı. O zaman ben kralın sarayında başrahiptim ve asayı gördüğümde ondan hoşlandım. Kraldan bana vermesini rica ettim ve o bunu kabul etti. Daha sonra oradan çıkıp Medyen'e geldiğim zaman yanlışlıkla asa yere saplandı. Asa yere saplanır saplanmaz çok kuvvetli bir şekilde kökleşti ve hiç kimse onu yerden çıkaramadı. Medyen'in tüm güçlü adamları geldiler ve çıkarmayı denediler. Ama yapamadılar, bu o zamandan beri sürüyor'. Musa; 'merak ediyorum' dedi, sanki bir şey hatırlamaya çalışıyor gibi gözlerini kısıarak. 'Neyi merak ediyorsun?' diye sordu Yetro. Musa çok dikkatli bir şekilde asanın başına baktı, onun en üstüne üç İbrani kelimesi kazanmıştı; 'Detzach, Adash, Vehochab Adı geçen üç kelime Kutsal isimler'di. Musa; 'Evet bu asanın bir hikâyesi var' dedi Yetro'ya. 'Diğer bir hikâyesi mi?' diye sordu Yetro. Musa; 'Evet diğer bir hikâyesi diye cevap verdi' Yetro'ya. 'Yaratılışın altı gününün sonunda, ilk hafta bitmeden, ilk sebt başlamadan hemen önce Tanrı on mucize yaratarak kendi işini bitirdi. On mucizeden biri de bu hakiki asa'dır. 'Bu asa mı?' diyerek büyük bir şaşkınlıkla baktı Yetro. 'Evet dedi' Musa; 'bu asa. O ilk defa cennet bahçesindeyken Âdem'e verildi. Âdem Enach'a, Enach Shem'e, Shem İbrahim'e, İbrahim İshak'a, İshak Yakup'a verdi. Yakup, Mısır'a geldiğinde asa onunla birlikteydi ve onu oğlu Yusuf'a verdi. O, şu anda senden öndedir biliyorsun. Musa Medyen'de bir yabancıydı. Yetro, onun hayret verici hikâyelerde işittiği gezici prenslerden biri olduğunu düşündü. 'Senin sözlerinin doğru olduğunu nasıl bilirim?' diye sordu Yetro. 'Sen şimdiye kadar hiç kimsenin, hatta Medyen'in en güçlülerinin bile asayı sökmeyi başaramadığını söyledin değil mi?' diye sordu Musa. 'Evet diyerek cevap verdi', Yetro. Musa asaya doğru yürüdü ve onu kumun içinde gevşekçe duran sıradan bir çubuk gibi kolayca söktü. Bundan sonra Yetro, Musa'nın çok büyük bir adam olduğunu anladı ve kızı Zippor'ı ona eş olarak verdi. Evliliğinden sonra Musa, kayınpederinin evinde kaldı ve koyun sürülerine bakarak Yetro'ya yardım etti" (Bkz. Gaer, s.252-253).

Soğmatar'daki, "Hz. Musa'nın Kuyusu" ve "Hz. Musa'nın Asası'nın izi" adı ile bilinen ziyaret yerleri de günümüzde önem taşıyan mekânlardandır.⁶⁷

Arzı Mevud sınırları içerisinde yer alan ve Yahudilerce tam karşılığını bulmasa da "hacı" olabileme yeri olarak değerlendirilebilen ve Hurriler'in en önemli şehirlerinden kabul edilen Urfa'nın/Harran'ın, "Cennet"⁶⁸ mekânı olabileceği de iddia edilmektedir. Sözkonusu iddiaya göre Harran'a hayat veren Belih akarsuyunu besleyen kaynak, Edene köyü ile Diphisar köyünden çıkan Cülap Nehri'dir. Bu noktada, kutsal kitaplarda ve mitolojide bahsi geçen "Eden/Adn" adı ile ifade edilen mekânın, Urfa/Harran olduğu ileri sürülmektedir. Buna göre Eden'in Urfa'daki Edene olması ihtimali üzerinde tartışmalar yapılmaktadır. Çünkü iddiaya göre "Harran ve Harran'a hayat veren Belih çevresindeki kültler ile Edene'nin coğrafi yapısı" arasında benzerlikler mevcuttur. Hatta Tevrat'ta; Harran, Kanne ve Eden aynı cümlede ifade edilmesinin, bu yerleşim yerlerinin aynı coğrafyada yer aldığı bir göstergesi olduğu ve sözkonusu iddiayı doğrular nitelikte olduğuna vurgu yapılmaktadır. Zaten kamuoyunda, 2006 yılında yayınlanan Alman Der Spiegel Dergisi'nde de "Adem ve Havva'nın

⁶⁷ Bkz. Çıkış 3:1; Tekvin, 13:10, 18.-19. Baplar; "Sodom and Gomorrha", <http://www.newadvent.org/cathen/14130a.htm>, erişim tarihi 02.01.2016; Ömer Faruk Harman, "Lût", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), C. XXVII, s. 227-229; Behar, s. 63-65; Alper, s. 221; *Kültür ve İnançlar Diyarı Şanlıurfa*, s. 195; Gündüz, "Atargatis Kült Merkezi Edessa (Urfa)", s. 609; Küçük, *İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği)*, s. 202; Said Kingir-Muhammed Fatih Sancar, "Güneydoğu Anadolu Bölgesinde İnanç Turizmi Potansiyelin Değerlendirilmesi", *13. Ulusal Turizm Kongresi Bildiri Kitabı*, (Antalya:2012), s. 724. Ayrıca Hz. Eyüp, kuyusu, mağarası ve hastalığı hakkında bilgi için bkz. *Kültür ve İnançlar Diyarı Şanlıurfa*, s. 104-115; Küçük, *İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği)*, s. 201-202; Nil, s. 29-37).

⁶⁸ Anadolu topraklarında, cennet ile ilişkili olarak gündemde tutulan diğer bir ilimiz ise Gaziantep'tir. İddiaya göre, Fırat ve Dicle Nehri arasında kalan geniş ovalara "cennet bahçesi" adı verilmekte ve Sümer kaynaklarında da Cennet'in "Güneşin Bahçesi" olarak tanımlandığı ifade edilmektedir. Sözkonusu cennet bahçelerinin giriş kapısının da "Gaziantep" olabileceği dile getirilmektedir. Ayrıca Gaziantep/Karkamış, Mısır Kralı Neko ile Yahuda Kralı Yoşiya'nın tarihteki en önemli savaşlardan birisine ev sahipliği yaptığı mekân olarak da tarihe tanıklık etmiştir. Buna göre "Amon'un oğlu Yahuda Kralı Yoşiya (M.Ö. 640-609), sekiz yaşında kral olmuş ve Kudüs'te otuz bir yıl krallık yapmıştır. Putperestliği kaldırdığı ve reformlar yaptığı ifade edilen Yoşiya, Mısır Kralı Neko ile savaşmak üzere Fırat Irmağı kıyısındaki Karkamış Kenti'nde karşılaşmıştır. Ama Neko elçiler aracılığıyla 'Benimle senin aranda bir anlaşmazlık yok, ey Yahuda Kralı! Bugün sana değil, savaş açtığım ülkeye karşı savaşmaya geldim. Tanrı ivedi davranmamı buyurdu. Benden yana olan Tanrı'dan sakın. Yoksa seni yok eder!' haberini göndermiştir. Ancak Yoşiya onunla savaşmaktan vazgeçmemiş, hatta onun sözlerine aldırış etmemiştir. Neko ile savaşan Yoşiya, okçular tarafından vurulmasının ardından görevlilerine, 'Beni buradan götürün, ağır yaralıyım!' diyerek kendisinin Kudüs'e götürülmesini istemiştir. Yoşiya, Kudüs'te ölmüş ve oraya gömülmüştür(Bkz. Shane Mountjoy, *The Tigris&Euphrates River*, (China: 2005),s. 1-14; <http://www.gaziantepgazetesi.com/gaziantep-hakkinda/gaziantepde-turizm>, erişim tarihi 03.01.2016; Küçük, *İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği)*, s. 212. Ayrıca bkz. Bkz. İkinci Krallar, 22- 24. Baplar; İkinci Tarihler, 35:20-27; Yeremya 46. Bap). Diyarbakır'ın da cennet bahçesi olduğu iddiaları da gündemdedir(Bkz. http://www.bilinnmeyendiyarbakir.com/mesih_aden.html, erişim tarihi 11.01.2016).

Cenneti” adı ile Adem ve Havva’nın Cennet’ten çıktıktan sonra yaşadıkları yerin bulunduğu ve bu mekânın da Türkiye’de olduğu haberleri ortaya çıkmıştır. Bu habere göre sözkonusu mekân da on iki bin yıllık geçmiş olduğu ifade edilen “Göbeklitepe”dir. Benzer düşünce başka kaynaklarda da dile getirilmektedir.⁶⁹

Nuh Tufanı’ndan⁷⁰ sonra Hz. Nuh⁷¹ tarafından kurulan yüz seksen şehir içerisinde en büyüğü veya on sekiz şehirden biri olduğu ve Hz. Nuh’tan sonra kurulan ilk şehirlerden⁷² olduğu ileri sürülen⁷³ Urfa, Hıristiyanlığın ilk defa “devlet dini” olarak kabul edildiği bir şehir olarak da ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü Hıristiyanlara göre “Urfa Kralı Abgar, cüzzam (deri/cilt) hastalığına yakalanmış ve Hz. İsa’nın bu hastalığı iyi ettiğini öğrenmiştir. Bunun üzerine o, adamlarından Hanan/Hananya ile birlikte İsa’ya bir mektup göndererek ondan kendisini iyi etmesini istemiştir. Hz. İsa da Abgar’a cevabında oraya gelmesinin mümkün olmadığını, bir görevi olduğunu ancak hastalığını iyi etmek ve Hıristiyanlığı yaymak için havarilerinden birisini göndereceğini bildirmiştir. Daha sonra İsa, bir mektup ve yüzünü sildiği mendil ile havarilerinden birisini Kral Abgar’a göndermiştir. Kral Abgar da, bu emanetler ile sağlığına kavuşmuş ve hastalığından kurtulması karşısında, Hıristiyanlığı kabul ederek halkının da onunla beraber vaftiz olup Hıristiyanlığı benimsemesini sağlamıştır”. Böylece Hıristiyanlığın resmî din olarak benimsenmesi ve Hz. İsa tarafından kutsanması, Urfa’yı, Hıristiyanlığın dünyada ilk kabul edilen şehir olmasını ve “Kutsanmış Şehir” adı ile de tanınmasını sağlamıştır. Hatta bu önemi nedeniyle XII. yüzyılda yaşayan Papa III. Eyugeniyos’un, Urfa için, “Uzun

⁶⁹ http://www.jbq.jewishbible.org/assets/Uploads/332/332_urkeshfin.pdf, erişim tarihi 19.01.2016; Tekvin 2:13; Hezekiel, 27:23; İkinci Krallar, 19:2; Nahl Suresi, 31; Saf Suresi, 12; Kingır-Sancar, s. 723; <http://trend.mynet.com/adem-ve-havvanin-cenneti-urfa-1037276>, erişim tarihi 20.01.2016; Abdullah Ekinci, “Edessa ve Harran’da Tanrı ve Tanrıçalar”, *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa’da Dini Hayat*, (ed.) Yusuf Ziya Keskin, (Ankara: 2011), s. 60. Ayrıca bkz. <http://www.biblicaltourguide.com/jewishheritage.html>, erişim tarihi 21.01.2016.

⁷⁰ Yahudilerce önem arzeden mekânlardan birisi de; kırk yaşında iken peygamber olarak görevlendirilen ve bu görevi, 950 yıl sürdüren Hz. Nuh ve Nuh Tufanı ile ilişkilendirilen, Hz. Adem ile Hz. Havva’nın yaşadığı mekân olduğu ileri sürülen 5165 veya 5137 metre yüksekliğe sahip Türkiye’nin en büyük ve volkanik dağı olan, Türklerce “Eğri/Ağır Dağ” olarak da isimlendirilen ve milli park olan “Ağrı Dağı”dır (Geniş bilgi için bkz. Küçük, *İnanç Turizmi Açısından Türkiye’de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği)*, s. 206-211).

⁷¹ Hz. Nuh’un dağdan aşağıya doğru İğdır Ovası’na indiği ve soyundan gelenlerin Fırat ve Dicle Nehirleri boyunca batı ve güneybatı yönünde ilerleyerek insanoğlunun ikinci nesli, Hz. Nuh’un Ham, Sam ve Yafes/Yafet adında üç oğlu vasıtasıyla oluşturdukları da ifade edilmektedir. Bu nedenle Hz. Nuh, “İkinci Âdem” olarak da adlandırılmaktadır (Küçük, “İnanç Turizmi Açısından Türkiye”, s. 281).

⁷² Evliya Çelebi ise Urfa’nın Semud kavminden “Rûhây” adlı padişahın yaptırdığından bahsetmektedir (Bkz. Atız, s. 212).

⁷³ Küçük, *İnanç Turizmi Açısından Türkiye’de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği)*, s. 146, 199; Alper, “İslam Mimari Mirasında Peygamberler Şehri Urfa”, s. 221; Ekinci- Paydaş, “Tarihte Urfa”, s. 24; Kingır- Sancar, s. 723. Ayrıca bkz. Evren Yılmaz-Süreyya Eroğlu, “Edessa’dan Urfa’ya: Urfa’da Kilise’den Camiye Dönüştürülmüş Yapılar”, *S.D.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 30, (2013):4-5.

zaman önce, bütün Doğu Dünyası'nın paganların etkisi altında olduğu bir dönemde, Hıristiyanlar tarafından yönetilen ve bir başına Tanrı'ya hizmet eden şehir" olarak tanımladığına da yer verilmektedir. Ayrıca Hıristiyanların Urfa için "Dir-i Mesih" (Mesih Kilisesi) adı verdikleri de rivayet edilmektedir⁷⁴

Tarihî süreçte çeşitli uygarlıklar ve kültürler ile birlikte Yahudilik, Hıristiyanlık gibi çeşitli dinlere ev sahipliği yapan Urfa ve Harran'ın, hem "Sin"e adanmış önemli bir inanç merkezi hem M.Ö. 2000'li yıllardan Ortaçağlara kadar "Ortadoğu Pagancılığı"nın en önemli hac mekânı hem de Sabîlîğin mekânı olduğu zikredilmektedir. Hatta Harran'da; Keldaniler'in, Halife Me'mun döneminde "Harran Sabîileri" adını alarak "Harran Sabîileri" adı altında yaşadıkları da ileri sürülmektedir. "Harran Sabîileri" adını benimsenmesi olayı şu şekilde rivayet edilmektedir: "Halife Me'mun bir savaş seferinde kılık ve kıyafetleri değişik bir grup insana 'Siz zimmet ehlinde misiniz?' diye sorar. Onlar da 'Biz Harraniyiz' derler. Me'mun tekrar 'Siz Yahudi veya Hıristiyanlardan mısınız?' diye sorar ve 'hayır' cevabını alır. 'Sizin kitabınız ya da nebiniz var mıdır?' sorusuna cevap veremeyen insanlara şöyle der: 'Siz puta tapan zındıklarsınız. Sizi öldürmek helaldir'. Onlar bunun üzerine cizye verdiklerini söylerler. Me'mun ise 'cizye Kitap Ehli'nden alınır, ben seferden dönünceye kadar yolunuzu seçin' der. Bu olay üzerine Harraniler korkar ve bir grubu dinini değiştirir. Ancak içlerinden bir âlim ortaya çıkar ve 'Korkmayın, eğer Me'mun tekrar size gelir durumunuzu sorarsa, ona deyin ki, biz Sabîileriz, bu çok eski bir dindir ve Kuran'da geçmektedir'. Bundan sonra Sabîilerin pek azı eski dininde kalır. Halife Me'mun'un sefer esnasında vefatı üzerine Hıristiyanlığı seçen Harraniler tekrar eski dinlerine döner. Yani kısaca bu grup Sabîiler ismini almadan önce Harraniler veya Keldaniler olarak tanınıyorlardı. Onlar zimmî statüsünü devam ettirmek amaçlı bu ismi almışlardır"⁷⁵

Sonuç

Dünyadaki bütün dinler, tarihine ait ve kutsal kitaplarında yer alan mekânları kutsal kabul etmektedir. Bu dinlerden birisine mensup olan

⁷⁴ Ahmet Hikmet Eroğlu, "Hıristiyanlık", *Dinler Tarihi El Kitabı*, (ed.) Baki Adam, s. 183-184; Gündüz, "Atargatis Kült Merkezi Edessa (Urfa)", s. 610; Küçük, *İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği)*, s. 199; Atsız, s. 212.

⁷⁵ Küçük, *İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği)*, s. 198-199; Ayçe Özevin, Süleyman Ateş'in Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri Adlı Eserinde Ehli Kitap ve Yorumu, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana 2006), 8; Gündüz, "Atargatis Kült Merkezi Edessa (Urfa)", s. 612-617; Çağfer Karadaş, "Me'mun Ve Harranlılar", I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu, (ed.) Ali Bakkal, c. II, Şanlıurfa 2006, s. 383-395; Şinasi Gündüz, *Son Gnostikler Sabîiler*, (Ankara: 1995), s. 11-21; "Harran ve Urfa'nın Entellektüel ve Kültürel Çevresi", s. 162; Kürşad Demirci, "Antik Urfa'da Sin Kültü", *Milel ve Nihal Dergisi*, Yıl 2, S. 2, (2005):112-113; İsmail Cerrahoğlu, "Kur'anı Kerim ve Sabîiler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. X, S. 1, (1962): 107-108; Şinasi Gündüz, "Kur'an'daki Sabîilerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme", *Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, (Samsun: 1992), s. 57-58; Remzi Kaya, "Ehl-i Kitap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı), c. X, s. 516-519; Fatih Kesler, *Kur'an-ı Kerim'de Yahudiler ve Hıristiyanlar*, (Ankara:1995), 60-62.

Yahudiler de, diğer dinlerden farklı olarak kendi yapısına özgü “seçilmişlik” anlayışı çerçevesinde, “Arzı Mevud” anlayışına sahip olmuştur. Arzı Mevud, Yahudiliği diğer dinlerden ayırıştıran ve ona farklı bir hüviyet kazandıran ve “ahid” çerçevesinde değerlendirilen bir anlayıştır. Arzı Mevud çerçevesinde Yahudilerin kutsal kitaplarında zikredilen, Hz. İbrahim ve onun soyu ile ilişkilendirilen ve vaad edilen mekânlardan birisi de Urfa özellikle Harran’dır. Hz. İbrahim başta olmak üzere diğer önemli Yahudi şahsiyetlerin de doğduğu, yaşadığı, hatta öldüğü mekânlar olması bakımından “Peygamberler Şehri”, “Anadolu’nun Kudüs’ü”, “Doğu’nun Atinası” ve “İnançlar Diyarı” olarak da bilinen Urfa-Harran, Yahudilik ile birlikte Hıristiyanlar ve diğer uygarlıklar için de hem ilmî hem de dinî merkez olma noktasında tarihî bir değere sahiptir.

Hız. İbrahim ve onun soyuna vaad edilen kutsal topraklar, İsrail (Kudüs) merkezli olup, Yahudilerce büyük önem atfedilen ve bunun üzerine inanç sistemi geliştirilmiş bir anlayış olarak dikkat çekmektedir. Bu yönü ile diğer dinlerden farklılık gösteren Yahudilik’te, Hz. İbrahim ve atasının yaşadığı topraklar olarak Urfa ve Harran da büyük bir değer arz etmektedir. Ancak Urfa ve Harran’ın, arzı mevud sınırları içerisinde olup olmadığı hususunda farklı görüşler bulunmakla birlikte siyaseten, ideolojik olarak Hz. İbrahim’e vaad edilen topraklar arasına sokulduğu genel kanaattir. Netice itibari ile Hz. İbrahim ve atasının yaşadığı ve Yahudi Kutsal Kitabı Tanah’ta yer alan mekânlar olarak Urfa ve Harran, Yahudilik için kutsiyeti olan bir mekândır.

Kaynakça

- Adam, Baki, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, Ankara: Seba Yayınları, 1997.
- Adam, Baki, “Kutsal Toprak, Mesih ve Terör”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. VII, S. 20, (2004): 61-72.
- Adam, Baki, “Yahudilikte Kutsal Toprakların Dinsel Önemi”, erişim tarihi 11.01.2016, <http://fortuna.divinity.ankara.edu.tr/~adam>.
- Ağasıoğlu, F., *Tanrı Elçisi İbrahim*, Türkiye Türkçesine akt. Paşa Cengiz Kara-Olgun Ergün, Bakü: 2009.
- Alalu, Suzan, Arditi Klara, v.d., (Haz.), *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, İstanbul: 1996.
- Alper, Mehmet, “İslam Mimari Mirasında Peygamberler Şehri Urfa”, *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı Bildiriler*, İstanbul: 1987, s. 221-233.
- Ateş, Süleyman, *Kur’ân-ı Kerim ve Yüce Meali*, Ankara, b.y.?
- Atik, Kemal, “Kur’an’da Lut Kavmi ve Düşündürdükleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2, (1988): 287-308.
- Atsız, (Haz.) *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi Seçmeler*, c. II, İstanbul:1972.
- Aydın, Fuat, *Genel Hatlarıyla Yahudilik*, İstanbul: 2004.

- Aydın, Cengiz, "Arz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, c.III, s. 440-442.
- Barokas, Yakup, *Türkiye'de Yahudi Toplumlari*, 1987.
- Behar, Nisim, *İbrani Tarihi*, İstanbul: 1969.
- Blech, Rabi Benjamin, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, çev. Estreya Seval Vali, İstanbul: 2003.
- Borazan, Bünyamin, "Şanlıurfa ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, S.İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- Cerrahoğlu, İsmail, "Kur'anı Kerim ve Sabiiler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. C, S. 1, (1962): 103-116.
- Curtis, Adrian, *Oxford Bible Atlas*, China: 2007.
- Cutts, E. L., *Under The Crescent in Asia*, London: b.y.?
- Çığ, Muazzez İlmiye, *İbrahim Peygamber-Sümer Yazılarına ve Arkeolojik Buluntulara Göre*, İstanbul: 2006.
- Demirci, Kürşad, "Antik Urfa'da Sin Kültü", *Milel ve Nihal Dergisi*, Haziran Yıl 2, S. 2, (2005): 111-123.
- Dinler Tarihi*, (ed). Ahmet Hikmet Eroğlu, Ankara: 2013.
- Dinler Tarihi El Kitabı*, (ed.) Baki Adam, Ankara: 2015.
- Duman, Cengiz, "Arz-ı Mev'ud", erişim tarihi 18.01.2016, http://kuran.kissalari.tr.gg/ARZ_I-MEV-h-UD.htm.
- Eren, Ali, "GAP Bölgesi'nde İsrail Emeli, Arz-ı Mev'ud 'Vaad Edilmiş Topraklar' nedir?", erişim tarihi 13.01.2016, <http://akademidergisi.blogspot.com/2012/10/arz-mevud-vaad-edilmis-topraklar-nedir.html>.
- Feiler, Bruce, *Abraham A Journey to The Heart of Three Faiths*, b.y. ?.
- Firestone, Reven, *Yahudiliği Anlamak İbrahim'in/Avram'ın Çocukları*, çev. Ç. Erendağ-L. Kartal, İstanbul:2004.
- Ford, Henry, *Beynelmilel Yahudi*, çev. Adalet Avanoğlu, İstanbul: 1974.
- Friedman, Richard Elliott, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, çev. Muhammet Tarakçı, İstanbul: 2005.
- Gaer, Joseph, "Yahudilik", çev. Osman Zahid Çifçi, *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Yıl 1, S. 1, (2014): 247-266.
- Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dinî Hayat*, (ed.) Yusuf Ziya Keskin, Ankara: 2011.
- Gordon, Cyrus H., "Where Is Abraham's Ur?", erişim tarihi 02.01.2016, <http://www.michaelsheiser.com/TheNakedBible/Where%20Is%20Abrahams%20Ur.pdf>.

- Güç, Ahmet, "Mabed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, c. XXVII, s. 276-280.
- Gündüz, Şinasi, "Kur'an'daki Sabiîlerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme", *Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Samsun: 1992, s. 43-72.
- Gündüz, Şinasi, *Son Gnostikler Sabiîler*, Ankara: 1995.
- Gündüz, Şinasi, "Atargatis Kült Merkezi Edessa (Urfa)", *Uluslar Arası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri*, Ankara: 2004, s. 609-622.
- Haleva, İtshak v.d., (ed.), *Tora ve Aftara*, 1.-5. Kitap, çev. Düz. Moşe Farsi, Açıklama Çev. Ekibi, Diana Yanni v.d., Danışman Eliyau Koen, Gözlem Gazetecilik ve Yayın A.Ş., İstanbul: 2010.
- Harbottle, Rod, *Kutsal Kitap Yerler Sözlüğü*, 2005 (e-Kitap).
- Harman, Ömer Faruk, "Lût", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, c. XXVII, s. 227-229.
- Harran Okulu Sempozyumu*, C.I, (ed.) Ali Bakkal, Şanlıurfa: 2006.
- Haspolat, Yusuf Kenan, Kutsal Nehir Dicle ve Fırat, erişim tarihi 21.01.2016, file:///C:/Users/Pc/Downloads/KUTSAL%20NEH%4%B0R%20D%4%B0CLE%20VE%20FIRAT%20ISBN%20%2011.01.2015.pdf.
- Hertzberg, Arthur, *Judaism*, New York: 1962.
- <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,80695/turizm.html>, erişim tarihi 12.01.2016.
- <http://kurankissalari.tr.gg>, erişim tarihi 19.01.2016.
- http://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/docs/ar/81-90/82-83/82-83_Harran.pdf, erişim tarihi 12.01.2016.
- <http://tr.yenisehir.wikia.com/wiki>, erişim tarihi 11.01.2016.
- <http://trend.mynet.com/adem-ve-havvanin-cenneti-urfa-1037276>, erişim tarihi 20.01.2016.
- <http://yigm.kulturturizm.gov.tr/TR,9991/sanliurfa.html>, erişim tarihi 11.01.2016.
- <http://www.biblicaltourguide.com/jewishheritage.html>, erişim tarihi 21.01.2016.
- <http://www.bilinmeyendiyarbakir.com>, erişim tarihi 12.01.2016.
- <http://www.bodrumlutufkilisesi.org/bg/kutsal-kitap-calismalari/eski-antlasma/yesu.html>, erişim tarihi 03.03.2016.
- <http://www.bursakilisesi.com/kutsalkitap/?q=yar%2017>, erişim tarihi 02.01.2016.

- <http://www.gaziantepgazetesi.com/gaziantep-hakkinda/gaziantepdeturizm>, erişim tarihi 03.01.2016.
- http://www.jbq.jewishbible.org/assets/Uploads/332/332_urkeshfin.pdf, erişim tarihi 19.01.2016.
- <http://www.haberler.com/oylum-hoyukte-ibrahim-peygamberin-yasadigi-kent-4935849-haberi>, erişim tarihi 06.09.2013.
- <http://www.kutsalkitap.com/?p=30&id=8&l=1>, erişim tarihi 12.01.2016.
- <http://www.newadvent.org/cathen/14130a.htm>, erişim tarihi 02.01.2016.
- http://www.salom.com.tr/haber-90858-hiristiyan_dini_kaynakli_yahudi_aleyhtarligi_nasil_olustu.html, erişim tarihi 03.03.2016.
- <http://www.sanliurfahaber.com>, erişim tarihi 12.01.2016.
- <http://www.sanliurfamuftulugu.gov.tr/dosyalar/camilervedingorevlileri/camilerlistesi.pdf>, erişim tarihi 12.01.2016.
- <http://www.sevivon.com/index>, erişim tarihi 18.01.2016.
- <http://www.urfakultur.gov.tr/Eklenti/23596,dogusuna-gezi.pdf?0>, erişim tarihi 11.01.2016.
- http://www.zaman.com.tr/sehir_sanliurfa-tarihi_564046.html, erişim tarihi 14.01.2016.
- <https://en.wikipedia.org/wiki>, erişim tarihi 04.01.2016.
- https://faculty.gordon.edu/hu/bi/ted_hildebrandt/otesources/01-genesis/text/articles-books/kaiser_promisedland_bsac.pdf, erişim tarihi 01.02.2016.
- <https://tr.wikipedia.org/wiki>, erişim tarihi 20.01.2016. (Bazı İnternet sitelerinin farklı makalelerinden de faydalanıldığından burada tek başlık altında verilmiştir).
- Hız, İbrahim, (ed.) Ali Bakkal, Şanlıurfa: 2007.
- Johnson, Paul, *Yahudi Tarihi*, çev. Filiz Orman, Pozitif Yayınlar: b.y.?
- Kantrowitz, Melanie Kaye/, *The Colors of Jews*, USA: 2007.
- Katar, Mehmet, "Nuh'un Laneti ile Arz-ı Mev'ud Arasındaki İlişki", *Dinler Tarihi Araştırmaları Dergisi VIII – (Bütün Yönleriyle Yahudilik, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara 2012)*, s. 45-59.
- Kaya, Remzi, "Ehl-i Kitap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c. X, s. 516-519.
- Kesler, Fatih, *Kur'an-ı Kerim'de Yahudiler ve Hıristiyanlar*, Ankara: 1995.
- Kıngır, Said-Sancar, Muhammed Fatih, "Güneydoğu Anadolu Bölgesinde İnanç Turizmi Potansiyelinin Değerlendirilmesi", *13. Ulusal Turizm Kongresi Bildiri Kitabı*, Antalya 2012, s. 719-734.

- Kocabaş, Süleyman, *Türkiye ve Siyonizm*, İstanbul:1987.
- Kutsal Kitap*, İstanbul:2009.
- Kuzgun, Şaban, *İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik*, Ankara: SE-DA Yayınları 7, 1985.
- Küçük, Abdurrahman, "Arz-ı Mevud", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Örnek Fasikül), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1986, s. 77.
- Küçük, Abdurrahman, "Yahudilikteki Arzı Mevud Anlayışının Boyutları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Ayrıbasım), c. XXXIII, (1992): 101-111.
- Küçük, Abdurrahman, *Dini Azınlıklar ve Türk Hoşgörüsü*, (ed.) Mehmet Alparslan Küçük, Ankara 2010.
- Küçük, Abdurrahman ve Küçük, Mehmet Alparslan, *Türkistan'dan Türkiye'ye Alevilik-Bektaşilik (Dinler Tarihi Açısından Bir Yaklaşım)*, Ankara: 2009.
- Küçük, Mehmet Alparslan, "İnanç Turizmi Açısından Türkiye", *Dinler Tarihi Araştırmaları Dergisi VII - Türkiye'de Dinler Tarihi: Dünü, Bugünü ve Geleceği*, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara 2010, s. 755-789.
- Küçük, Mehmet Alparslan, *İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hiristiyanlık Örneği)*, Ankara: 2015.
- Kültür ve İnançlar Diyarı Şanlıurfa*, (ed.) Mehmet Sait Rızvanoğlu, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları Şehir Kitaplığı Dizisi: 26, Şanlıurfa.
- Mariottini, Claude F., "Ur And Haran: Abraham's Background", erişim tarihi 27.01.2016, https://claudemariottini.files.wordpress.com/2011/12/article-_ur_and_haran.pdf.
- Marschalko, Louis, *Yahudi*, çev. Cüneyd Emiroğlu, İstanbul: 1976.
- Memiş, Fatih, "Yahudilik'te ve İslam'da Arz-ı Mev'ud Anlayışı", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Mountjoy, Shane, *The Tigris & Euphrates River*, China: 2005.
- Muhavere, Denis Ojalvo, "Nil'den Fırat'a Büyük İsrail Devleti Safsatası", erişim tarihi, 20.01.2016, http://www.salom.com.tr/haber-84661-nilden_firata_buyuk_israil_devleti_safsatasi.html.
- Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: 1995.
- Nil, Mehmet, "Urfa'nın Dinler Tarihi Bakımından Önemi", Basılmamış Lisans Tezi, A. Ü. İlahiyat Fakültesi, Ankara 1975-1976.
- Özevin, Ayçe, "Süleyman Ateş'in Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri Adlı Eserinde Ehli Kitap ve Yorumu", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana: 2006.

- Parry, Aaron, *Talmud Nedir?*, çev. Esterya Seval Vali, İstanbul: 2005.
- Polat, Kenan Has, *Peygamberler, Sahabeler ve Evliyalar Kenti Diyarbakır*, İstanbul: 2013.
- Rogerson, John-Davies, Philip R., *The Old Testament World*, London: 2007.
- Sami, Şemseddin, *Temel Türkçe Sözlük (Kamus-i Türki)*, İstanbul: 1985.
- Sarıkavak, Kâzım, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, Ankara: 1997.
- Sezen, Emin, "Yahudilik'te On Emir ve Kur'an-ı Kerim'in Bu Emirler Karşısındaki Tutumu", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, U. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993.
- Shahak, İsrail, *Yahudi Tarihi Yahudi Dini*, çev. Ahmet Emin Dağ, İstanbul: 2004.
- Sharon, Moshe Sevilla-, *İsrail Ulosu'nun Tarihi*, Yeruslayim: 1981.
- Sherbok, Dan Cohn, *Judaism History, Belief and Practice*, London: 2003.
- Soury, Jules, *Karşılaştırmalı Mitoloji Işığında İsrail Dini*, çev. Harun Güngör-İbrahim Açmaz, İstanbul: 2008.
- Tabbara, Afif Abdu'lfettah, "Hz. İbrahim (A.S.)", çev. Mehmet Aydın, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXIV, (1981): 547-581.
- Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, c.I, çev. Zakir Kadirî Ugan-Ahmet Temir, İstanbul: 1991.
- Tanyu, Hikmet, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara: 1973.
- Tanyu, Hikmet, *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*, c. I, İstanbul: 1976.
- Uğur, Ali, *Dünya Siyonist Kongreleri ve Türkiye*, Ankara: 1986.
- United Church of God, *The Middle East in The Bible Prophecy*, USA: 2007.
- Wilkinson, Philip-Charing, Douglas, *Encyclopedia of Religion*, London: 2004.
- Wiseman, Donald J., "Abraham in History and Tradition", *Bibliotheca Sacra* 134 (April-June 1977), s. 123-130.
- Yahudi Perspektifinden Anti-Siyonizm*, çev. Özlem Özer, İstanbul: 2010.
- Yaşayan Dünya Dinleri*, (ed.) Şinasi Gündüz, Ankara: 2007.
- Yılmaz, Evren-Eroğlu, Süreyya, "Edessa'dan Urfa'ya: Urfa'da Kilise'den Camiye Dönüştürülmüş Yapılar", *S.D.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 30, (2013): 1-12.
- Yitik, Ali İhsan, "Paylaşılamayan Ata: Hz. İbrahim", *Bütün Yönleriyle Yahudilik*, Dinler Tarihi Araştırmaları VIII, Ankara: 2012, s. 541-550.

